

ΠΡΑΚΤΙΚΑ 1^{ΟΥ} ΕΤΗΣΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΘΕΜΑ:
«ΕΠΑΝΟΔΟΣ: Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ»

Επιστημονική Διεύθυνση: Χριστίνα Ζαραφωνίτου
Επιμέλεια: Φωτεινή Μηλιώνη
Συνεργασία: Πηνελόπη Κόλλια

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΔΙΟΝΙΚΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ 1ΟΥ ΕΤΗΣΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΘΕΜΑ:
«ΕΠΑΝΟΔΟΣ: Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ»

ΠΡΑΚΤΙΚΑ 1^{ΟΥ} ΕΤΗΣΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΘΕΜΑ:
«ΕΠΑΝΟΔΟΣ: Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ»

Δευτέρα 18 Δεκεμβρίου 2017,
Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΚΔΔΑ)

Επιστημονική Διεύθυνση: Καθηγήτρια Χριστίνα Ζαραφωνίτου
Επιμέλεια: Δρ. Φωτεινή Μηλιώνη
Συνεργασία: Πηνελόπη Κόλλια, Κοινωνιολόγος,
ΥΔ Εγκληματολογίας

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ 1^{ΗΣ} ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ

**«Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ ΩΣ ΣΥΣΤΑΤΙΚΟ
ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΣΦΡΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»**

ΥΠΟΤΡΟΠΗ ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΘΕΣΙΜΩΝ ΠΗΓΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Χριστίνα Ζαραφονίτου, Καθηγήτρια Εγκληματολογίας
Παντείου Πανεπιστημίου (Επιστ. Υπεύθυνη)

Ελένη Κοντοπούλου, Δρ. Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου
Μάρθα Λεμπέση, Υπ. Δρ. Εγκληματολογίας, ΕΚΠΑ
Κώστας Πανάγος, Δρ. Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τις σχετικές θεωρίες περί της ποινής, ο εγκλεισμός ενός δράστη σε κατάσταση κράτησης -όπως και κάθε ποινική κύρωση- στοχεύει στη γενική και ειδική πρόληψη (Κουράκης, 2009: 9-10). Με τον τελευταίο όρο νοείται η «συγκράτηση του ατόμου που ήδη εγκλημάτησε από την τέλεση νέων εγκλημάτων στο μέλλον, είτε με την εκφόβισή του, είτε με τη βελτίωσή του, είτε με την αχρήστευσή του» (Φαρσεδάκης, 2005: 62). Σε ένα γενικότερο επίπεδο, η υποτροπή αποτελεί ένα βασικό μέτρο για την αξιολόγηση της επιτυχίας ή αποτυχίας κάθε μέτρου της επίσημης κοινωνικής αντίδρασης απέναντι στο έγκλημα (Ζαραφονίτου, 2004α: 228). Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη των παραγόντων που σχετίζονται με την υποτροπή αποκτά βαρύνουσα σημασία τόσο για την ανάπτυξη αποτελεσματικών πολιτικών πρόληψης όσο και για το σχεδιασμό κατάλληλων στρατηγικών και δράσεων για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων (United Nations, 2012: 7).

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης επιχειρείται η αξιολόγηση των πηγών πληροφόρησης σχετικά με τα ποσοτικά και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της υποτροπής αποφυλακισμένων στη χώρα μας. Στο πρώτο μέρος

εξετάζεται το πώς εννοιολογείται η υποτροπή με βάση την εθνική νομοθεσία, τις επίσημες εγκληματολογικές στατιστικές και την εγκληματολογική βιβλιογραφία. Εν συνεχεία, συνοψίζονται τα μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου. Το δεύτερο μέρος καταπιάνεται με τη διεθνή ερευνητική εμπειρία. Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζονται –με βάση την επισκόπηση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας– οι παράγοντες που συνδέονται με την υποτροπή. Το τρίτο μέρος εστιάζει στην περίπτωση της Ελλάδας. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατίθενται αρχικά τα πορίσματα σχετικών εμπειρικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί στη χώρα μας. Στη συνέχεια, εξετάζεται επίσης, κατά πόσο τα δεδομένα που τηρούνται στο Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», με βάση τα στοιχεία που προσκομίζουν οι ωφελούμενοι, δύνανται να αξιοποιηθούν ως μια στέρεα βάση για τη μελέτη της υποτροπής αποφυλακισμένων. Στον επίλογο συμπυκνώνονται τα πρώιμα συμπεράσματα της ερευνητικής διαδρομής και παρέχονται μελλοντικές κατευθύνσεις για την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στη χώρα μας.

II. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

α) Η εννοιολόγηση της υποτροπής

Η υποτροπή αποτελεί ένα πολύμορφο φαινόμενο, το οποίο δεν ορίζεται με ενιαίο τρόπο στη νομοθεσία, στην εγκληματολογική βιβλιογραφία και στις επίσημες εγκληματολογικές στατιστικές. Κοινή συνισταμένη, όμως, όλων των ορισμών είναι πως προκειμένου να θεωρηθεί ένας δράστης ως υπότροπος, είναι αναγκαίο να έχει τελέσει τουλάχιστον μία αξιόποινη πράξη, να μεσολαβήσει η επίσημη κοινωνική αντίδραση και εν συνεχεία να διαπράξει ένα νέο έγκλημα (Maltz, 1984: 64·Farrington, 2016: 5). Υπό αυτό το πρίσμα, η υποτροπή διαφοροποιείται (τουλάχιστον μερικώς) από το ευρύτερο φαινόμενο της «επίμονης εγκληματικής δράσης» (criminal persistence), το οποίο αναφέρεται στην τέλεση διαφόρων εγκληματικών πράξεων από τον ίδιο δράστη, δίχως όμως να έχει απαραίτητα εντοπισθεί από τις δικτυικές αρχές (Farrington, 2016: 5· Πιτσελά, 2013: 73). Πιο συγκεκριμένα:

α) Η νομική έννοια της υποτροπής

α.1) Η υποτροπή με βάση τις διατάξεις του Ποινικού Κώδικα

Στην ποινική νομοθεσία υφίστανται διακριτές προβλέψεις περί υποτροπής στα διά του δόλου τελούμενα αδικήματα (άρ. 88-99 ΠΚ), στα εγκλήματα αμέλειας (άρ. 93 ΠΚ) και στα πταίσματα (άρ. 412 ΠΚ). Η κοινή συνισταμένη των ως άνω ρυθμίσεων έγκειται στη δυνατότητα επαύξησης των επιβαλλόμενων ποινών. Με άλλα λόγια, η υποτροπή αποτελεί έναν θεσμό που

συνεπάγεται την επίταση των επιβαλλόμενων ποινών, εφόσον συντρέχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις που προβλέπονται περιοριστικά στο νόμο. Οι τελευταίες συνοψίζονται στην προηγούμενη αμετάκλητη καταδίκη και στη διάπραξη μιας νέας αξιόποινης πράξης εντός ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος (Καϊάφα-Γκμπάντι, 2016: 168 επ.). Ενδεικτικά, στο άρ. 88 ΠΚ ρυθμίζεται το ζήτημα της υποτροπής στα εγκλήματα δόλου. Σε αυτές τις περιπτώσεις απαιτούνται σωρευτικά οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

α) προηγούμενη αμετάκλητη καταδίκη για κακούργημα ή πλημμέλημα από δόλο σε ποινή στερητική της ελευθερίας άνω των έξι μηνών (δεν αρκεί η επιβολή χρηματικής ποινής, ενώ σε περίπτωση που η απόφαση αφορά τη συρροή εγκλημάτων, τότε αυτό που ενδιαφέρει είναι η συνολική ποινή κατά τους όρους του άρ. 94 ΠΚ),

β) διάπραξη νέου κακούργηματος ή πλημμελήματος με δόλο (είτε ολοκληρωμένου ή σε απόπειρα), για το οποίο προβλέπεται ποινή φυλάκισης τουλάχιστον τριών μηνών,

γ) τέλεση της ως άνω πράξης εντός δέκα ετών από την ημέρα δημοσίευσης της αμετάκλητης δικαστικής απόφασης (εφόσον η καταδίκη αφορούσε κακούργημα) ή εντός πέντε ετών (εφόσον η καταδίκη αφορούσε πλημμέλημα). Εν προκειμένω, το βασικό νομικό γεγονός για τον υπολογισμό των σχετικών προθεσμιών είναι η έκδοση της σχετικής απόφασης (εξ ου και χρησιμοποιείται ο όρος «δικαστική υποτροπή»). Οι εν λόγω προθεσμίες δεν διακόπτονται για όσο χρονικό διάστημα ο καταδικασμένος παραμένει φυγόποινος ή βρίσκεται εντός καταστήματος κράτησης εκτίοντας ποινή. Μια τέτοια επιλογή θα βασιζόταν στο (βάσιμο) επιχείρημα πως η εξέταση της υποτροπής ενδείκνυται κατόπιν της απότισης μιας προηγούμενης ποινής και θα είχε νόημα δεδομένου ότι θα συνεπαγόταν πως η τελευταία δεν άσκησε την αναγκαία επίδραση στον δράστη. Από την άλλη πλευρά, κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν - όπως έγινε δεκτό κατά την τροποποίηση της σχετικής νομοθεσίας με τον ν. 1419/1984 -την επεικέστερη μεταχείριση του φυγόποινου (π.χ. συνειδητά ερήμην καταδικασθέντος) σε σχέση με αυτόν που υποβάλλεται στην εκτέλεση της ποινής του (Καϊάφα-Γκμπάντι, 2016: 168 επ.· Δημητράτος, 2005: 1144).

Περαιτέρω, βασισμένος στο ελληνικό νομικό πλαίσιο περί της υποτροπής, ο Αλεξιάδης (2004: 200-1) επιμερίζει τους υπότροπους δράστες σε δύο κατηγορίες:

- *Τους απλά υπότροπους*: Πρόκειται για δράστες που εμφανίζουν προοπτικές βελτίωσης (βελτιώσιμοι υπότροποι εγκληματίες). Η ποινική τους μεταχείριση συνίσταται στην επιβολή στερητικών της ελευθερίας ποινών, επιβαρυσμένων μέχρι το ανώτατο όριο που τίθεται στο νόμο (άρ. 89 ΠΚ),

- *Τους καθ' ἑξῆ ή κατ' ἐπάγγελμα υποτρόπους*: Πρόκειται για δράστες που αξιολογείται πως διαθέτουν μια τάση προς την τέλεση αξιόποινων πράξεων. Σύμφωνα με τα κριτήρια που τίθενται στο άρ. 90 ΠΚ, η τάση αυτή αναδεικνύεται μέσα από την τέλεση ενός κακούργηματος από τον δράστη, παρά το γεγονός πως διαθέτει ήδη στο ενεργητικό του τουλάχιστον τρεις καταδίκες για σοβαρά αδικήματα (κακούργηματα ή εκ δόλου τελούμενα πλημμελήματα που απειλούνται με κάθειρξη). Η νέα αξιόποινη πράξη συνδυαστικά με το ποινικό του παρελθόν, συνεπάγεται τον χαρακτηρισμό του δράστη ως επικίνδυνου για τη δημόσια ασφάλεια (άρ. 90 ΠΚ).

α.2) Η υποτροπή με βάση τους ειδικούς ποινικούς νόμους και τον ισχύοντα Σωφρονιστικό Κώδικα

Διατάξεις που αναφέρονται στην υποτροπή εντοπίζονται σε ειδικούς ποινικούς νόμους. Στην κατηγορία αυτή ανήκει το άρ. 22 παρ. 2 του ν. 4139/2013 περί εξαρτησιογόνων ουσιών, όπου ορίζεται ως υπότροπος όποιος, χωρίς να έχει κριθεί ως εξαρτημένος, έχει καταδικαστεί αμετάκλητα για κακούργημα διακίνησης ναρκωτικών μέσα στην προηγούμενη δεκαετία (Παρασκευόπουλος, 2014). Ο δε όρος «υποτροπή» απαντά επίσης στον ισχύοντα Σωφρονιστικό Κώδικα (ν. 2776/1999) και, ειδικότερα, στις διατάξεις που αφορούν την πειθαρχική διαδικασία (άρ. 71 παρ. 8). Σε αυτό το πλαίσιο, ως υπότροπος θεωρείται ο κρατούμενος που τελεί ένα νέο πειθαρχικό παράπτωμα εντός έξι μηνών (Παπαθανασόπουλος, 2016: 46 επ.).

α.3) Η υποτροπή με βάση την Ελληνική Στατιστική Αρχή

Για τις ανάγκες της τήρησης στατιστικών δεδομένων που αφορούν τη δήλη εγκληματικότητα και τη λειτουργία του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, η αρμόδια Αρχή δεν χρησιμοποιεί απόλυτα το νομικό (στενό) ορισμό της υποτροπής. Ειδικότερα, ως υπότροπος λογίζεται όποιος έχει καταδικαστεί για κακούργημα ή πλημμέλημα και έχει εκτίσει ποινή για κακούργημα ή πλημμέλημα οποιαδήποτε στιγμή στο παρελθόν, δίχως να ενδιαφέρει επίσης εάν η εν λόγω ποινή έχει μετατραπεί ή ανασταλεί. Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο των επίσημων εγκληματολογικών στατιστικών δεν λαμβάνεται υπ' όψιν η χρονική απόσταση ανάμεσα στις τελεσθείσες αξιόποινες πράξεις (Αλεξιάδης, 2004: 100).

α.4) Ο εγκληματολογικός ορισμός της υποτροπής

Ευρύτερος των ορισμών όλων είναι αυτός που απαντά στην εγκληματολογική βιβλιογραφία, όπου η υποτροπή νοείται ως η διάπραξη ενός νέου εγκλήματος από ένα άτομο, κατόπιν οποιασδήποτε ποινικής του μεταχείρισης (Πιτσελά, 2013: 446, υποσ. 446· Αρχιμανδρίτου, 2000: 554, υποσ. 155). Σε αυτό το πλαίσιο, αρκεί η σύλληψη του δράστη από τις διωκτικές αρχές (Farrington, 2016: 6). Η ευρύτητα των εγκληματολογικών ορισμών

συνεπάγεται μια σειρά από ευνόητα ζητήματα, που αφορούν την ποσοτική αποτύπωση (μέτρηση) και ποιοτική διερεύνηση του φαινομένου. Για το λόγο αυτό, ο Farrington (2016:8) έχει επισημάνει την αναγκαιότητα επικέντρωσης των εγκληματολόγων στην αποδεδειγμένη εκ νέου τέλεση μιας αξιόποινης πράξης (provenre-offence) εντός μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (π.χ. δύο, πέντε ή παραπάνω χρόνια) κατόπιν της επιβολής ποινικής κύρωσης στον δράστη με δικαστική απόφαση (reconviction). Σε αυτό το πλαίσιο, ευδείκνυται να μην αρκείται ο ερευνητής στην εκ νέου σύλληψη από την αστυνομία (rearrest), ενώ επίσης εξαιρεί τις καταδικαστικές αποφάσεις που αφορούν την παραβίαση των όρων με τις οποίους αφέθηκε ελεύθερος ένας κρατούμενος στο πλαίσιο του θεσμού της δοκιμασίας ή υφ' όρον απόλυσης (reincarceration).

Σε ένα στενότερο κύκλο δραστών αναφέρεται ο αγγλικός όρος "recidivism", που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την παράμετρο του εγκλεισμού σε κατάστημα κράτησης. Ειδικότερα, με τον συγκεκριμένο όρο δηλώνεται η τέλεση αξιόποινων πράξεων από αποφυλακισμένους μέσα σε δύο χρόνια κατόπιν της αποφυλάκισής τους (Wilson, 2013: 366). Σε κάθε περίπτωση, δεν αποκλείεται η εκ νέου τέλεση αξιόποινων πράξεων από καταδικασμένους δράστες, δίχως όμως η μεταγενέστερη αξιόποινη πράξη τους να γίνει αντιληπτή από τους φορείς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος. Πρόκειται για μια τυπική εκδοχή της αφανούς υποτροπής, η οποία δύναται να διερευνηθεί εμπειρικά μέσω ερευνών αυτο-ομολογούμενης ενοχής (Ζαραφωνίτου, 2004α: 44 επ.· Wilson, 2013: 366).

α.5) Η έννοια της υποτροπής σε εμπειρικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα

Στην ελληνική ερευνητική εμπειρία, η έννοια της υποτροπής έχει συνδεθεί κυρίως με την παράμετρο του εγκλεισμού των δραστών αξιόποινων πράξεων σε κατάστημα κράτησης. Έτσι, υπότροποι έχουν θεωρηθεί όσοι έχουν επανέλθει στη φυλακή κατόπιν της πρώτης αποφυλάκισής τους λόγω της τέλεσης μιας νέας αξιόποινης πράξης στο μετα-σωφρονιστικό στάδιο (εξαιρούνται όσοι τελούν αξιόποινες πράξεις κατά το χρόνο του εγκλεισμού).

Πιο συγκεκριμένα, στην εμπειρική έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του '80, ο αείμνηστος Δασκαλάκης και οι συνεργάτες του διέκριναν τους υπότροπους κρατούμενους σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: 1) τους απλούς υποτρόπους (οι οποίοι διέθεταν στο ενεργητικό τους δύο φυλακίσεις, συμπεριλαμβανομένης αυτής που εξέτιαν κατά το χρόνο συλλογής των ερευνητικών δεδομένων), 2) τους μέσους υποτρόπους (δύο ή τρεις επιπλέον φυλακίσεις) και 3) πολλαπλούς υποτρόπους (παραπάνω από τέσσερις επιπλέον φυλακίσεις). Μια αντίστοιχη κατάταξη των υποτρόπων υιοθετήθηκε στην έρευνα του Τομέα Ποινικών

και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΑΠΘ, που διεξήχθη από το Νοέμβριο του 2008 έως τον Ιανουάριο του 2009 με τη συμμετοχή κρατούμενων σε πέντε διαφορετικά καταστήματα κράτησης της χώρας (Πιτσελά, 2012: 271 επ.· Γιοβάνογλου, 2012: 378).

Με βάση την παράμετρο του εγκλεισμού έχει επίσης διερευνηθεί το φαινόμενο της υποτροπής στην επαναληπτική έρευνα (follow-up) του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΕΚΠΑ, που αφορούσε νεαρούς αποφυλακισμένους. Το κύριο ερευνητικό ερώτημα που επέλεξαν να απαντήσουν οι ερευνητές αφορούσε το «τι απέγιναν οι Έλληνες ανήλικοι κρατούμενοι από τους οποίους είχαν ληφθεί συνεντεύξεις κατά την προγενέστερη φάση της έρευνας (1993) στα Σωφρονιστικά Καταστήματα Κορυδαλλού και Κασσαβέτειας» (Κουράκης & Σταθουλοπούλου, 2007:45). Η υποτροπή ταυτίζεται επίσης με τον «επανεγκλεισμό» με βάση την έρευνα των Κρανιδιώτη & Σπύρου (2010:656) αναφορικά με τα χαρακτηριστικά και την εγκληματική δράση των παραβατών της νομοθεσίας περί ναρκωτικών ουσιών.

β) Μεθοδολογικά ζητήματα ως προς τη μέτρηση της υποτροπής

Ο κεντρικός προβληματισμός κάθε μελέτης που αφορά την υποτροπή ακολουθεί ή πρέπει να ακολουθεί δύο κύριες κατευθύνσεις. Η μία αφορά το ερώτημα «τι μελετάμε ως υποτροπή» και η δεύτερη το «πώς τη μελετάμε». Και οι δύο κατευθύνσεις εμπλέκουν στη διαδρομή τους πλήθος δευτερευόντων ερωτημάτων όπως λ.χ. το «μέγεθος της υποτροπής», τις «διαφοροποιήσεις της ανάλογα με το είδος του δείγματος (κρατούμενοι, αποφυλακισμένοι κ.ά.) και το μέγεθος του δείγματος», τις «διαφοροποιήσεις της ανάλογα με την “selection period” ή την “follow-up period” καθώς, και το «πώς πληροφορούμεθα γι’ αυτό». Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά συνεπάγονται την περαιτέρω διερεύνηση ευρύτερων ζητημάτων, όπως η σχέση της πληροφορίας με τους τρόπους και τα μέσα με βάση τα οποία σχετικά δεδομένα συγκεντρώνονται, δημοσιεύονται και χρησιμοποιούνται (Maguire, 2002: 325).

Παρά την ανάγκη εξασφάλισης συγκρισιμότητας μεταξύ των ερευνών για την υποτροπή και διάχυσης των αποτελεσμάτων τους, υπάρχουν εγγενείς αδυναμίες και μεθοδολογικές δυσκολίες αυτού του είδους των ερευνών που μειώνουν συχνά και τη εγκυρότητα των πορισμάτων τους (Armstrong & McNeill, 2012· Blumstein & Larson, 1971· Harris et al., 2009· Harris et al., 2011· Wartna et al., 2010). Οι μελέτες για την υποτροπή συνήθως πραγματοποιούνται σε δείγμα συλληφθέντων ατόμων (Ahven, Salla & Vahtrus, 2010· Wartna et al., 2008) ή καταδικασθέντων (Wartna et al., 2008, 2011) ή αποφυλακισμένων (Ahven et al., 2010· Baumer, 1997· Beck & Shipley, 1989· Bowles & Florackis, 2007· Langan & Levin, 2002· O’Donnell et al., 2008· Wartna et al., 2008, 2011). Ο τύπος μάλιστα δείγματος μπορεί να

καθορίσει την ηλικιακή δομή και αν πρόκειται για ομάδα υψηλού ή χαμηλού κινδύνου. Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η υποτροπή συνηθέστερα προσδιορίζεται με βάση είτε την παράμετρο της νέας σύλληψης (Ahven et al., 2010· Beck & Shipley, 1989· Langan & Levin, 2002), είτε της νέας καταδίκης (Baumer, 1997· Beck & Shipley, 1989· Bowles & Florackis, 2007· Wartna et al., 2008, 2011) ή με βάση την παράμετρο του νέου εγκλεισμού (Baumer, 1997· Harris et al., 2009, 2011· O'Donnell et al., 2008)¹. Αυτές οι εγγενώς διαφορετικές όψεις στην οροθέτηση της υποτροπής οδηγούν αναπόφευκτα και σε διαφορετικά αποτελέσματα εντός ενός δεδομένου δείγματος, καθώς οι παραβάτες των λιγότερο σοβαρών αδικημάτων αποκλείονται καθώς προχωρούμε στα επόμενα στάδια του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης για να φτάσουν τελικά μέχρι και τον εγκλεισμό². Τέλος, ο χρόνος της "follow-up περιόδου" (περιόδου μεταπαρακολούθησης) στις περισσότερες μελέτες ποικίλλει από ένα έτος (Ahven et al., 2010) μέχρι και τρία έτη (σχετικά Beck & Shipley, 1989· Langan και Levin, 2002· Skardhamar και Telle, 2009· 2012; Wartna et al., 2008). Εξάλλου μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μεταπαρακολούθησης θα οδηγούσε προφανώς και σε υψηλότερο ποσοστό υποτροπών, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η μέτρηση της υποτροπής. Είναι σημαντικό και ευρέως αναγνωρισμένο ότι οι παραπάνω επιλογές στον ερευνητικό σχεδιασμό έχουν επιπτώσεις στα αριθμητικά στοιχεία της υποτροπής. Πιο αναλυτικά:

β.1) Εννοιολόγηση και μονάδες μέτρησης της υποτροπής

Ένα από τα βασικά διλήμματα που διατρέχει την εγκληματολογική σκέψη και το οποίο καλείται και ο σύγχρονος ερευνητής να αντιμετωπίσει αφορά την ίδια την έννοια της υποτροπής. Οι συνέπειες των διαφορετικών θεωρήσεων της υποτροπής έχει ως αποτέλεσμα την επισφάλεια στις μετρήσεις της και καθιστά σχεδόν αδύνατη την οποιαδήποτε σύγκριση. Σύμφωνα με τους Elderbroom και King (2014), εντούτοις, δεν υπάρχει «σωστό» μέτρο της υποτροπής. Τα διαφορετικά μέτρα της υποτροπής θέτουν διαφορετικά κριτήρια για την επισήμανση ενός ατόμου ως υπότροπου. Ο όρος «μέτρο» αναφέρεται στον τύπο των δεδομένων που θα χρησιμοποιηθούν για να αποδοθούν οι

¹ Για ενδελεχή ανασκόπηση στην ύπαρξη διαφορετικών μέτρων υπολογισμού της υποτροπής βάσει διαφορετικών μονάδων υπολογισμού (σύλληψη ή καταδίκη ή εγκλεισμό) βλ. περισσότερα σε Maltz (1984).

² Στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία όταν αναφέρονται σε διαφορετικά δείγματα και μέτρα υπολογισμού της υποτροπής απαντάται ο προσδιορισμός του «front-end» και «back-end», με το πρώτο να αναφέρεται στα πρώτα σημεία επαφής μεταξύ του ατόμου και του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης (π.χ. σύλληψεις) και το τελευταίο να αναφέρεται σε μεταγενέστερα σημεία επαφής (π.χ. εγκλεισμός). Βλ. περισσότερα σε Maltz (1984).

τιμές υπότροπος και μη υπότροπος σε ένα δεδομένο δείγμα. Η υποτροπή μπορεί να σημαίνει την πραγματική διάπραξη ενός νέου κακούργηματος ή πλημμελήματος, αλλά το μέτρο της υποτροπής είναι πιθανό να είναι μια εκτίμηση της εγκληματικότητας που βασίζεται σε στοιχεία που αποδεικνύουν ότι ένας επισημασμένος παραβάτης διαπράττει νέο κακούργημα ή πλημμέλημα. Για παράδειγμα, για τη μέτρηση της υποτροπής στους νεαρούς παραβάτες το μέτρο συνήθως που χρησιμοποιείται είναι «η καταδικαστική απόφαση» ώστε να γίνει η κατηγοριοποίηση των νεαρών σε υπότροπους ή μη.

Στις σύγχρονες έρευνες υποτροπής οι συχνότερα χρησιμοποιούμενες μονάδες μέτρησης (μέτρα) της υποτροπής (Harris, 2009: 12-13· Farrington & Davies, 2007: 69) περιλαμβάνουν τα διχοτομικά αποτελέσματα υποτροπή/μη υποτροπή με τουλάχιστον μία εκ νέου σύλληψη ή εκ νέου καταδίκη ή εκ νέου εγκλεισμό σε κάποιο σωφρονιστικό κατάστημα (Armstrong & McNeill, 2012· Harris et al., 2009· Holley & Ensley, 2003· Lyman & LoBuglio, 2006). Τα μέτρα σ' ένα προδικαστικό στάδιο αποτυπώνουν εγγενώς υψηλότερα ποσοστά υποτροπής σε ένα δεδομένο δείγμα από τα μέτρα σε ένα επόμενο στάδιο, καθώς αποκλείονται οι λιγότερο σοβαροί παραβάτες καθώς κινούμαστε εντός του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Ως εκ τούτου, τα μέτρα αυτά είναι εγγενώς μη συγκρίσιμα μεταξύ τους (Harris et al., 2011:7).

β.2) Πηγές άντλησης δεδομένων

Τα ποσοστά υποτροπής δύναται να προσδιοριστούν αντλώντας δεδομένα από τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της αστυνομίας, των δικαστηρίων και των σωφρονιστικών καταστημάτων (official data) και τα δεδομένα από έρευνες αυτοαναφοράς (self-reportdata) (Ringland, 2013). Οι περισσότερες μελέτες για την υποτροπή βασίζονται στα επίσημα αρχεία των υπηρεσιών άσκησης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου (Harris et al., 2009· O'Donnell et al., 2008). Κατά συνέπεια στο δείγμα περιλαμβάνονται μόνο τα άτομα εκείνα που έχουν έρθει σε επαφή με το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης και έχουν επισημανθεί είτε ως φερόμενοι ως δράστες, είτε ως καταδικασθέντες είτε ως έγκλειστοι για συγκεκριμένο ή συγκεκριμένα ποινικά αδικήματα. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η επίσημη καταγραφή της εγκληματικότητας δεν αντανακλά και τις πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου αφού μεταξύ της εμφανούς εγκληματικότητας, την οποία και απεικονίζουν οι στατιστικές και της πραγματικής εγκληματικότητας παρεμβάλλεται μια σκοτεινή περιοχή (ο λεγόμενος «σκοτεινός αριθμός»), που δεν επιτρέπει αυθαίρετες γενικεύσεις ούτε σχετικά με την ποσότητα και το είδος των αδικημάτων ούτε και με τα χαρακτηριστικά των δραστών (Ζαράφωνίτου, 2004α: 38· Δασκαλάκης, 1974: 370-371).

Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη πηγή άντλησης δεδομένων περί της υποτροπής, αξίζει να επισημανθούν επιγραμματικά τα ακόλουθα: οι έρευνες αυτο-ομολογούμενης ενοχής προσφέρονται για τη διερεύνηση του σκοτεινού αριθμού της εγκληματικότητας. Παρ' όλα αυτά η κριτική που τους έχει ασκηθεί εστιάζει κυρίως στον υποκειμενισμό των απαντήσεων (Farrington, 1973: 99-110) και ενδεικτικά στην *εκούσια παραποίηση των απαντήσεων από τον ερωτώμενο, στα λάθη που οφείλονται σε κενά μνήμης και στην ομολογία για αδίκημα που δεν περιλαμβάνεται στις νομικά αντιπροσωπευτικές κατηγορίες αξιόποινων πράξεων*. Σημαντικός αναδεικνύεται επίσης ο ρόλος του συνεντευκτή/των συνεντευκτών για τους οποίους έχει υποστηριχθεί ότι ασκούν επιρροή στην στάση των ερωτώμενων και μόνο με την παρουσία τους εφόσον ανάλογα με το φύλο, την ηλικία ή την εθνική προέλευση δέχονται περισσότερο ή λιγότερο στερεοτυπικές απαντήσεις στα ερωτηματολόγια τους (Ζαραφώνιτου, 2004α: 47). Τα παραπάνω μεθοδολογικά προβλήματα μπορεί να θέτουν σε αμφισβήτηση την αξιοπιστία και την εγκυρότητα των ερευνών αυτο-ομολογούμενης ενοχής, παρ' όλα αυτά μπορεί να αποδειχθούν ιδιαίτερα χρήσιμα στο πλαίσιο συνδυασμένων μεθόδων εγκληματολογικής έρευνας.

β.3) Είδος ποινής και είδος αδικήματος

Η πιο συνήθης πρακτική είναι η κατάτμηση των δειγμάτων των κρατούμενων ή των καταδικασθέντων παραβατών σύμφωνα με τον τύπο ή τη βαρύτητα του αρχικού εγκλήματος ή της ποινικής κύρωσης. Για παράδειγμα, στην έρευνά τους, οι Armstrong & McNeill (2012:37) ομαδοποίησαν τους παραβάτες σύμφωνα με τον τύπο των κυρώσεων και διαπίστωσαν ότι το ποσοστό των υποτρόπων είναι υψηλότερο ανάμεσα σε εκείνους που τους είχαν επιβληθεί ποινές στερητικές της ελευθερίας από ό,τι ανάμεσα σε εκείνους που τους είχαν επιβληθεί εναλλακτικές ποινές όπως παροχή κοινωφελούς εργασίας στην κοινότητα. Ομοίως, ο Haslund (2003) διαπίστωσε ότι το ποσοστό των υποτρόπων αυξάνεται από 50% σε 62% στην περίπτωση που το υπό εξέταση δείγμα περιλαμβάνει κρατούμενους που έχουν καταδικαστεί εν γένει σε στερητικές της ελευθερίας ποινές (είτε φυλάκιση είτε κάθειρξη) ή σε κάθε είδος ποινικής κύρωσης (Statistics Denmark, 2012· Graunbøl et al., 2010· Wartna et al., 2011). Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα είναι ότι οι έγκλειστοι πληθυσμοί διαφέρουν σημαντικά (είδος και διάρκεια ποινής/υπόδικοι και κατάδικοι). Ο έγκλειστος πληθυσμός είναι ένας μεταβαλλόμενος πληθυσμός (οι κατάδικοι που μεταγόνται σε άλλο κατάσταση κράτησης, οι υπόδικοι που κρατούνται με προσωρινή κράτηση ή αποβιώνουν κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου) και κατά συνέπεια είναι ένας δύσκολα διαχειρίσιμος ερευνητικά πληθυσμός (LoBuglio & Lyman, 2006· Blumstein & Larson, 1971: 124-132).

β.4) Η περίοδος μεταπαρακολούθησης (*follow-up period*)

Η διάρκεια της μεταπαρακολούθησης ορίζει το χρονικό διάστημα που παρακολουθείται ένα δεδομένο δείγμα. Αυτό έχει άμεσες επιπτώσεις στα αναμενόμενα αποτελέσματα· η μεγαλύτερη χρονική περίοδος παρατήρησης αποδίδει υψηλότερα ποσοστά υποτροπών σε σύγκριση με μια βραχύτερη περίοδο παρακολούθησης. Η παράταση της περιόδου παρακολούθησης στις περισσότερες περιπτώσεις είναι μάλλον απαιτητική και κοστοβόρα και ένα βασικό ερώτημα είναι επομένως ποια χρονική περίοδος είναι επαρκής για να παράσχει μια σαφή εικόνα για το φαινόμενο της υποτροπής (Harris et al., 2009:11). Μια ευρέως εφαρμοσμένη και συνιστώμενη διάρκεια παρακολούθησης στις σύγχρονες έρευνες για την υποτροπή είναι τα δύο έτη (Armstrong & McNeill, 2012· Farrington & Davies, 2007· Graunbøl et al., 2010). Ένα άλλο σημαντικό ερώτημα αποτελεί το εάν πρέπει να υπολογίζεται στη μελέτη το αποκαλούμενο “time at risk” (ολόκληρη η χρονική περίοδος)· δηλαδή με άλλα λόγια, αν πρέπει να συμπεριληφθεί στο χρόνο μεταπαρακολούθησης της έρευνας αναλογικά μόνο η χρονική περίοδος κατά την οποία ένα άτομο βρίσκεται εκτός του καταστήματος κράτησης, του ιδρύματος κ.λπ. ή θα πρέπει υπολογιστεί ολόκληρο το χρονικό διάστημα από την τέλεση της τελευταίας παράβασης. Οι Farrington και Davies (2007) υποστηρίζουν ότι η περίοδος κατά την οποία εκτίεται η στερητική της ελευθερίας ποινή θα πρέπει να αποκλείεται πλήρως από την περίοδο μεταπαρακολούθησης, παρόλο που ορισμένα είδη εγκλημάτων (όπως εκείνα που σχετίζονται με την άσκηση βίας και τα ναρκωτικά) μπορούν πράγματι να λαμβάνουν χώρα και μέσα στη φυλακή και ενώ κάποιος είναι ήδη έγκλειστος (Gillespie, 2005· Wolff et al., 2007).

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η αυξανόμενη αναλογία των υπότροπων μετά από την παράταση της περιόδου μεταπαρακολούθησης τεκμηριώνεται ευρέως. Για παράδειγμα τα ερευνητικά πορίσματα των Wartna et al. (2010) έδειξαν ότι το ποσοστό των υπότροπων σε δείγμα πρώην κρατουμένων στην Ολλανδία ήταν 43% μετά από ένα έτος, 56% μετά από δύο έτη και 62% μετά από τρία έτη. Μετά από οκτώ έτη, το 74% είχε μάλιστα καταδικαστεί για νέο αδίκημα. Εκτός από την κατάδειξη της σταδιακής αύξησης των υπότροπων με την πάροδο του χρόνου στα δείγματα αυτά, τα ευρήματα καταδεικνύουν, επίσης, ότι η ένταση στην υποτροπή είναι υψηλότερη λίγο μετά την έναρξη της περιόδου μεταπαρακολούθησης. Αυτό μάλιστα αποτελεί ένα κοινό εύρημα στις μελέτες υποτροπής. Οι Bowles και Florackis (2007:368) διαπίστωσαν ότι το 75% των παραβατών στο δείγμα τους, που καταδικάστηκαν εκ νέου μέσα σε δύο έτη από την απελευθέρωση τους από το κατάστημα κράτησης, καταδικάστηκαν εκ νέου μέσα στους πρώτους δώδεκα μήνες (Allen & Shipley, 1989· Armstrong & McNeill, 2012· Skardhamar &

Telle, 2012). Αν και οι ποσοτώσεις και οι ετήσιες διαφοροποιήσεις ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ των μελετών, είναι σαφές ότι τα απόλυτα επίπεδα υποτροπής αυξάνονται με υψηλότερο ρυθμό στις αρχές της περιόδου μεταπαρακολούθησης. Αυτό δείχνει ότι ο κίνδυνος της εσφαλμένης σύγκρισης των αποτελεσμάτων είναι υψηλότερος όταν οι περίοδοι μεταπαρακολούθησης είναι διαφορετικές και πόσο μάλλον βραχείες.

III. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

α) Τα διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με τις διαστάσεις της υποτροπής

Η απεικόνιση των διαστάσεων του φαινομένου της υποτροπής σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο αντικατοπτρίζει τη διαφορετικότητα των οικονομικών συστημάτων και κατά συνέπεια καθιστά ιδιαίτερα δυσχερή τη σύγκριση των ερευνητικών πορισμάτων. Η δυσχέρεια αυτή καθίσταται ακόμα μεγαλύτερη λόγω των διαφορετικών ερευνητικών σχεδιασμών. Οι Zara και Farrington (2016:15) αναφέρουν ότι η Αγγλία και η Ουαλία θεωρούνται πρωτοπόρες στον τομέα αυτό αφού διαθέτουν τέτοιου είδους δεδομένα σε εθνικό επίπεδο ήδη από το 1971 και για αρκετά έτη (τήρηση δεδομένων σε βάθος χρόνου, ανάπτυξη εργαλείων «εκτίμησης της διακινδύνευσης» για την υποτροπή, επεξεργασία στοιχείων σχετικά με «δυναμικούς» παράγοντες «διακινδύνευσης»).

Να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα του Υπουργείου Δικαιοσύνης τα οποία δημοσιεύθηκαν το έτος 2011 (Zara & Farrington, 2016:9 επ.) *Compendium of Reoffending Statistics for England and Wales-Ministry of Justice 2011*) προέκυψε ότι 42.721 άτομα τα οποία είτε είχαν αποφυλακισθεί είτε είχαν τεθεί υπό επιτήρηση κατά το διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου και Μαρτίου 2000 παρουσίασαν τα εξής ποσοστά υποτροπής: το 20% είχε εκ νέου καταδικαστεί μέσα σε διάστημα τριών μηνών, το 43% σε διάστημα ενός έτους, το 55% σε διάστημα δύο ετών, το 68% σε διάστημα πέντε ετών και το 74% σε διάστημα εννέα ετών (ο δείκτης της υποτροπής αυξάνει όσο αυξάνει και η «follow-up» περίοδος). Τα πιο σοβαρά ποινικά αδικήματα φάνηκε να τελούνται κατά το 2^ο και 3^ο έτος της «follow-up» περιόδου. Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία, δεκαεννέα Ευρωπαϊκά κράτη³ δεν διαθέτουν καθόλου δεδομένα σχετικά με τα ποσοστά υποτρο-

³ Αλβανία, Αρμενία, Βέλγιο, Κύπρος, Τσεχία, Γεωργία, Ελλάδα, Ιταλία, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Φυρόμ, Πολωνία, Πορτογαλία, Σλοβακία, Σλοβενία, Ισπανία, Τουρκία και Ουκρανία. Βλ. αναλυτικά Zara & Farrington (2016)· Wartna & Nijssen (2006)· Fazel & Wolf (2015).

πής σε εθνικό επίπεδο ενώ δεκατέσσερα κράτη διαθέτουν τέτοιου είδους ερευνητικά δεδομένα. Η διαφοροποίηση δε των ερευνητικών πορισμάτων καθιστά ιδιαίτερα δυσχερές το εγχείρημα της σύγκρισης των ποσοστών της υποτροπής μεταξύ των Ευρωπαϊκών κρατών αλλά και σε διεθνές επίπεδο με αποτέλεσμα την απουσία οποιασδήποτε συστηματικής και συγκριτικής επισκόπησης του φαινομένου.

Κατά τα λοιπά, το εγκληματολογικό ενδιαφέρον έχει στραφεί στη διερεύνηση των παραγόντων που συνδέονται με την εμφάνιση και την αποτροπή της υποτροπής. Με βάση τη διεθνή ερευνητική εμπειρία, οι τελευταίοι διακρίνονται σε δύο ευρείες κατηγορίες: τους παράγοντες «διακινδύνευσης» και τους «προστατευτικούς».

β) Παράγοντες «διακινδύνευσης» και «προστατευτικοί» παράγοντες για την υποτροπή

β.1) Παράγοντες διακινδύνευσης

Κατά τους Zara και Farrington (2016:53) ο παράγοντας «διακινδύνευσης» (risk factor) αποτελεί «μια μεταβλητή βάσει της οποίας θα μπορούσε να προβλεφθεί η αυξημένη πιθανότητα διάπραξης ενός ποινικού αδικήματος». Οι παράγοντες «διακινδύνευσης» καταδεικνύουν μόνο τη συσχέτιση ανάμεσα σε μεταβλητές που τελούν σε ορισμένη χρονική ακολουθία και δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητα αιτιώδη σχέση (Losel & Farrington, 2012:10). Εξίσου σημαντικοί θεωρούνται και οι «προστατευτικοί» από την υποτροπή παράγοντες (protective factors), άλλως οι σχετιζόμενοι με την αποχή⁴ από το έγκλημα (desistance factors). Ο «προστατευτικός» παράγοντας παρουσιάζει προγνωστική για την υποτροπή αξία, αφού βάσει αυτού δύναται να προβλεφθεί η μειωμένη πιθανότητα διάπραξης ενός ποινικού αδικήματος (Morizot & Kazemian, 2015:6 επ.).

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εξέταση των διαφορετικών παραγόντων που σχετίζονται με την έναρξη, τη συνέχιση και τον τερματισμό της εγκληματικής δράσης εντάσσεται στο ευρύτερο πεδίο μελέτης του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών ενώ οι θεωρητικές προσεγγίσεις που επικεντρώνονται στη διερεύνηση και ανάδειξη των παραγόντων αυτών εντοπίζονται κυρίως στους κόλπους της εξελικτικής εγκληματολογίας (Piquero, Farrington & Blumstein, 2007· Farrington, 2005· LeBlanc, 1997· Moffitt, 1993· Sampson & Laub, 1993· Thornberry & Krohn, 2001). Στο πλαίσιο των ως άνω θεωρητικών προσεγγίσεων υποστηρίζεται ότι οι παράγοντες αυτοί διαφοροποιούνται ανάλογα με το ηλικιακό στάδιο το οποίο διανύει ένα άτομο. Παράλληλα, έρευνες έχουν καταδείξει

⁴ Σχετικά με την αποχή από το έγκλημα βλ. Uggen & Massoglia (2003)· Laub & Sampson (2001)· Le Blanc & Frechette (1989).

ότι η πιθανότητα παγίωσης της εγκληματικής δράσης σε βάθος χρόνου αυξάνεται όσο αυξάνεται και ο αριθμός των παραγόντων «διακινδύνευσης» ενώ το αντίστοιχο ισχύει και για τους σχετιζόμενους με την αποχή από το έγκλημα παράγοντες (Zara & Farrington, 2016:53· Glowacz & Born, 2015).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία οι παράγοντες «διακινδύνευσης» για την υποτροπή διακρίνονται σε «στατικούς» και «δυναμικούς»⁵. Στην περίπτωση των «στατικών» παραγόντων (λ.χ. ηλικία, φύλο, ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς) δεν είναι εφικτή η παρέμβαση και τροποποίηση σε αντίθεση με τους «δυναμικούς» παράγοντες οι οποίοι θεωρούνται εν δυνάμει μεταβαλλόμενοι (αντικοινωνικές αξίες, συμπεριφορές, αντιλήψεις) και ως εκ τούτου προσφέρονται για την ανάπτυξη στρατηγικών πρόληψης και αντιμετώπισης της υποτροπής (Andrews & Bonta, 1994· Andrews, Bonta & Wormith, 2006· Bonta, 1996· Hanson, 2009· Resnick, Ireland & Borowski, 2004). Κατά τους Hanson και Harris (2000) οι «δυναμικοί» παράγοντες είναι παράγοντες οι οποίοι μπορούν να μεταβληθούν και η μεταβολή τους έχει ως συνέπεια την αντίστοιχη αύξηση ή μείωση του κινδύνου για την υποτροπή. Η χρησιμότητα της διάκρισης ανάμεσα σε «στατικούς» και «δυναμικούς» παράγοντες «διακινδύνευσης» έγκειται στο ότι οι «στατικοί» παράγοντες αποτελούν σημαντικό εργαλείο για τη διάγνωση των «υψηλής διακινδύνευσης» ατόμων, ωστόσο, στο πλαίσιο της παρέμβασης για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της υποτροπής οι παράγοντες αυτοί παρουσιάζουν μειωμένη αξία καθώς δεν δύνανται να μεταβληθούν (Morizot & Kazemian, 2015).

Σύμφωνα με τους Mulder, Brand, Bullens & vanMarle (2011) σε ερευνητικό επίπεδο έχει προκύψει ότι στην περίπτωση, λόγου χάρη, των ανήλικων παραβατών οι «στατικοί» παράγοντες «διακινδύνευσης» (είτε ατομικοί είτε περιβαλλοντικοί) είναι παράγοντες όπως η ηλικία, το φύλο, παράγοντες που αφορούν τη νευροψυχολογία του ατόμου, η πρώιμη εμπλοκή στην παραβατικότητα, η επιβολή ποινικής καταδίκης σε νεαρή ηλικία, το εύρος της προγενέστερης εγκληματικής δράσης, η γονεϊκή εγκατάλειψη, η δυσαρμονία στις γονεϊκές σχέσεις κ.λπ.⁶ ενώ στους «δυναμικούς» παράγοντες περιλαμβάνονται παράμετροι οι οποίες σχετίζονται με ατομικά και περιβαλλοντικά στοιχεία όπως διάφορα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου καθώς και χαρακτηριστικά της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας, η διαταραχή συμπεριφοράς, η χρήση ναρκωτικών ουσιών, η υποβαθμισμένη περιοχή κατοικίας,

⁵ Αναφορικά με τις επιμέρους κατηγοριοποιήσεις των παραγόντων «διακινδύνευσης», των «προστατευτικών» παραγόντων και άλλων συναφών εννοιών βλ. Morizot & Kazemian (2015).

⁶ Οι ίδιοι παραπέμπουν λ.χ. στους Loeber et al. (2008)· Cottle, Lee & Heilbrun (2001)· Hawkins et al. (2000)· Piquero, Brame & Moffitt (2005).

το χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο του περιβάλλοντος εντός του οποίου διαβιώνει ένα άτομο, οι φιλικές συναναστροφές με άλλους συνομήλικους παραβάτες κ.λπ.⁷ Αν και έχει διερευνηθεί μια πλειάδα παραγόντων «διακινδύνευσης» για την υποτροπή, οι παράγοντες αυτοί δύναται να παρουσιάζουν διαφοροποίηση ανάλογα με το είδος της εγκληματικής δράσης και το ηλικιακό στάδιο το οποίο διανύει ένα άτομο καθώς και ανάλογα με την αλληλεπίδραση που παρουσιάζουν με άλλους παράγοντες «διακινδύνευσης» αλλά και με «προστατευτικούς» από την υποτροπή παράγοντες (Farrington, 2012· Zara & Farrington, 2016). Οι Gendreau, Little και Goggin (1996) διεξήγαγαν μια ευρείας κλίμακας μετα-ανάλυση 131 ερευνών αναφορικά με την υποτροπή ενήλικων παραβατών. Ανάμεσα στους πιο ισχυρούς προγνωστικούς για την υποτροπή παράγοντες εντάσσονται το ιστορικό παραβατικής⁸ και αντικοινωνικής⁹ συμπεριφοράς, παράγοντες σχετιζόμενοι με τη δομή της οικογένειας¹⁰, την εφαρμογή γονεϊκών πρακτικών ανατροφής¹¹ καθώς και με τη γονεϊκή παραβατικότητα,¹² το φύλο, η ηλικία και η εθνικότητα, η κοινωνική καταξίωση/επιτυχία¹³, η χρήση ναρκωτικών ουσιών, το είδος των φιλικών συναναστροφών¹⁴ και οι «εγκληματογόνες ανάγκες»¹⁵. Ως λιγότερο

⁷ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι παραπέμπουν σε Kotler & McMahon (2005)· Vermeiren, Jaspers & Moffitt (2006)· Ford (2005)·Das (2008)·Kubrin & Stewart (2006)· Wilson et al. (2001)·Carr & Vandiver (2001).

⁸ Ο συγκεκριμένος παράγοντας περιελάμβανε τη μέτρηση μεταβλητών όπως το ιστορικό συλλήψεων κατά την ενηλικότητα, το ιστορικό επιβολής επιτήρησης, επιβολής ποινικών καταδικών και εγκλεισμών κ.λπ.

⁹ Ο παράγοντας αναφορικά με το ιστορικό αντικοινωνικής συμπεριφοράς περιελάμβανε μεταβλητές όπως ο αριθμός συλλήψεων κατά την ανηλικότητα, η επιβολή επιτήρησης, η επιβολή ποινικών καταδικών και εγκλεισμών, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και αλκοόλ, η επιθετική συμπεριφορά, η διαταραχή συμπεριφοράς, τα προβλήματα συμπεριφοράς στο οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον και η συναναστροφή με άλλους παραβάτες.

¹⁰ Στην περίπτωση αυτή εξετάστηκαν μεταβλητές σχετικά με το αν ένα άτομο διέμενε σε μονογονεϊκή οικογένεια ή όχι ή αν είχε υιοθετηθεί.

¹¹ Ο παράγοντας αυτός αφορούσε στη μέτρηση μεταβλητών σχετικά με τη γονεϊκή επιτήρηση, την ποιότητα του συναισθηματικού δεσμού γονέων-τέκνου, τις ενδοοικογενειακές διαμάχες μεταξύ γονέων και τέκνων και την κακοποίηση.

¹² Στην περίπτωση αυτή ελήφθη υπόψη τυχόν ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς γονέων ή αδελφών.

¹³ Ο παράγοντας της κοινωνικής καταξίωσης/επιτυχίας αναφέρεται σε μεταβλητές όπως λ.χ. η οικογενειακή κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο, η επαγγελματική πορεία και το εισόδημα.

¹⁴ Στην περίπτωση αυτή εξετάστηκαν τόσο η συναναστροφή όσο και η ταύτιση με άλλους παραβάτες.

¹⁵ Στο πλαίσιο μελέτης των «εγκληματογόνων αναγκών» ελήφθησαν υπόψη μετα-

σημαντικοί παράγοντες προέκυψαν το επίπεδο διανοητικής λειτουργίας,¹⁶ παράγοντες σχετιζόμενοι με το στρες¹⁷ καθώς και το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο της οικογένειας¹⁸ καταγωγής. Στη μετα-ανάλυση των Bonta, Law και Hanson (1998) αναφορικά με τη διερεύνηση της «γενικής» υποτροπής¹⁹ καθώς και της υποτροπής της βίαιης παραβατικής συμπεριφοράς εξετάστηκαν 35 προγνωστικοί παράγοντες για τη «γενική» υποτροπή και 27 αντίστοιχοι παράγοντες για την υποτροπή που αφορά σε βίαιη παραβατική συμπεριφορά. Στο πλαίσιο της έρευνάς τους κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι παράγοντες που σχετίζονται με την υποτροπή των ψυχικά διαταραγμένων παραβατών είναι παρόμοιοι με τους παράγοντες που σχετίζονται με την υποτροπή των παραβατών χωρίς ψυχική διαταραχή. Το πόρισμα αυτό φάνηκε να ισχύει, τόσο για την περίπτωση της «γενικής» υποτροπής, όσο και για την περίπτωση της υποτροπής της βίαιης παραβατικής δράσης. Ως τέτοιοι παράγοντες αναδείχθηκαν το ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς, η αντικοινωνική διαταραχή προσωπικότητας, η χρήση ναρκωτικών ουσιών καθώς και η οικογενειακή δυσλειτουργία. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ύπαρξη ψυχικής διαταραχής φάνηκε να σχετίζεται με χαμηλότερο βαθμό υποτροπής αφού οι ψυχικά διαταραγμένοι παραβάτες σε αντίθεση με τους ψυχικά υγιείς, παρουσίαζαν μικρότερη πιθανότητα να υποτροπιάσουν ακόμα και στην περίπτωση τέλεσης βίαιων ποινικών αδικημάτων.

Αναφορικά με την υποτροπή των δραστών σεξουαλικών εγκλημάτων²⁰ η ερευνητική εμπειρία έχει καταδείξει ότι η πιθανότητα να υποτροπιάσει ένας δράστης σεξουαλικών εγκλημάτων διαπράττοντας εκ νέου ένα ποινικό αδίκημα σεξουαλικής φύσεως φαίνεται εκ πρώτης όψεως να είναι μάλλον σχετικά χαμηλή (Zara & Farrington, 2016: 288-292· Hanson, Morton & Harris, 2003· Hanson, Harris, Helmus & Thornton, 2014· McCann & Lussier, 2008· Smallbone & Cale, 2015· Mulder, Vermunt, Brand, Bullens & VanMarle, 2012· Chu & Thomas, 2010· Caldwell, 2010). Ωστόσο, η ερμηνεία των αποτελεσμάτων αυτών θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερο σκε-

βλητές όπως η αντικοινωνική στάση ζωής και η αντικοινωνική στάση απέναντι στα ζητήματα της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής αποκατάστασης.

¹⁶ Στην περίπτωση αυτή συμπεριελήφθησαν ως εξεταζόμενη μεταβλητή και οι μαθησιακές δυσκολίες.

¹⁷ Εξετάστηκαν ως μεταβλητές το άγχος, η κατάθλιψη, η νεύρωση, ψυχιατρικά προβλήματα όπως λ.χ. η σχιζοφρένεια, απόπειρα αυτοκτονίας κ.λπ.

¹⁸ Το μορφωτικό επίπεδο καθώς και το επάγγελμα και εισόδημα των γονέων.

¹⁹ Στο πλαίσιο της «γενικής» υποτροπής περιλαμβάνονται όλα τα ποινικά αδικήματα ενώ η παράμετρος που ελήφθη υπόψη ήταν η εκ νέου σύλληψη ή παραπομπή για νοσηλεία μετά την διάπραξη ποινικού αδικήματος.

²⁰ Για τους δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων βλ. αναλυτικά Zara & Farrington (2016: 299 επ.).

πτικισμό, λαμβάνοντας υπόψη τόσο το ζήτημα του σκοτεινού αριθμού, το μέγεθος του οποίου εμφανίζεται ιδιαίτερα μεγάλο στα εγκλήματα με σεξουαλικό κίνητρο, δεδομένου ότι μόνο ένα μικρό μέρος αυτών απεικονίζεται μέσα από τα επίσημα αρχεία της αστυνομίας και των δικαστηρίων, όσο και τη διαφοροποίηση των εκάστοτε ερευνητικών σχεδιασμών. Ειδικότερα, και όσον αφορά το σκοτεινό αριθμό, αξίζει να σημειωθεί ότι στο πεδίο διερεύνησης των σεξουαλικών εγκλημάτων το μέγεθός του είναι τόσο μεγάλο ώστε ο χαμηλός, σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, δείκτης για την υποτροπή που αφορά σε εγκλήματα σεξουαλικής φύσεως να μην αντικατοπτρίζει το πραγματικό εύρος του φαινομένου (Baldwin, Faupel, Leversee, Lobanov-Rostovsky, Przybylski, Rich, Seto, Simons & Wiseman, 2010· Tjaden & Thoennes, 2006).

Οι Langan, Schmitt και Durose (2003) σε μια ευρείας κλίμακας έρευνα μελέτησαν τα στοιχεία του Αμερικανικού Υπουργείου Δικαιοσύνης σχετικά με 9.691 άρρενες δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων οι οποίοι αποφυλακίσθηκαν από τις φυλακές 15 Πολιτειών στην Αμερική κατά το έτος 1994 καθώς και σχετικά με 262.420 αποφυλακισθέντες παραβάτες (μη συμπεριλαμβανομένων των δραστών σεξουαλικών εγκλημάτων). Λαμβάνοντας υπόψη τις εκ νέου συλλήψεις για την τέλεση οποιουδήποτε ποινικού αδικήματος το ποσοστό υποτροπής των αποφυλακισθέντων δραστών σεξουαλικών εγκλημάτων ανήλθε στο 43% (4.163 από 9.691)²¹. Ο συνολικός δείκτης υποτροπής για τους 262.420 αποφυλακισθέντες παραβάτες ήταν υψηλότερος αφού η υποτροπή τους υπολογίστηκε στο 68% (179.391 από 262.420), ωστόσο, οι δράστες εγκλημάτων σεξουαλικής φύσεως παρουσίαζαν τετραπλάσιες πιθανότητες να συλληφθούν για την εκ νέου τέλεση ενός τέτοιου εγκλήματος (5,3% έναντι 1,3%)²². Αποτελεί κοινό ερευνητικό πόρισμα ότι οι δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων αν και παρουσιάζουν χαμηλότερο δείκτη υποτροπής αναφορικά με την τέλεση οποιουδήποτε είδους ποινικού αδικήματος σε σύγκριση με τους υπόλοιπους παραβάτες, ωστόσο, παρουσιάζουν υψηλότερο δείκτη υποτροπής όταν πρόκειται για εγκλήματα σεξουαλικής φύσεως (Baldwinetal., 2010). Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, θα πρέπει να τονισθεί ότι η πιθανότητα υποτροπής στο πλαίσιο διερεύνησης των σεξουαλικών εγκλημά-

²¹ Όταν ελήφθη υπόψη ως παράμετρος μέτρησης για την υποτροπή η εκ νέου ποινική καταδίκη τα ποσοστά διαμορφώθηκαν σε 3,5% (υποτροπή που αφορούσε στην τέλεση αδικημάτων σεξουαλικής φύσεως) και 24% (υποτροπή που αφορούσε στην τέλεση οποιουδήποτε είδους ποινικού αδικήματος) αντίστοιχα.

²² Βλ. επίσης την έρευνα των Sample & Bray (2003) στην οποία διαπιστώθηκε ότι οι δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων παρουσίαζαν μεγαλύτερη πιθανότητα να συλληφθούν για την εκ νέου τέλεση αδικήματος σεξουαλικής φύσης σε αντίθεση με τα άτομα εκείνα που δεν είχαν διαπράξει ποτέ σεξουαλικό έγκλημα.

των εξαρτάται και από τον τύπο του παραβάτη (Harris & Hanson, 2004). Οι Hanson και Morton-Bourgon (2005) σε μια από τις πιο σημαντικές ευρείας κλίμακας μετα-αναλύσεις 82 ερευνών για την υποτροπή δραστών σεξουαλικών εγκλημάτων διαπίστωσαν ότι οι βασικοί παράγοντες που συνδέονται με την εκ νέου τέλεση ενός σεξουαλικού αδικήματος τόσο στην περίπτωση ενήλικων όσο και ανήλικων δραστών σεξουαλικών αδικημάτων είναι οι «παρεκκλίνουσες σεξουαλικές προτιμήσεις»²³ και ο «αντικοινωνικός προσανατολισμός».²⁴ Η μεταβλητή «αντικοινωνικός προσανατολισμός» προέκυψε ως βασικός προγνωστικός παράγοντας τόσο στην περίπτωση της «γενικής» υποτροπής όσο και στην περίπτωση της υποτροπής της βίαιης παραβατικής συμπεριφοράς συμπεριλαμβανομένων και των βίαιων σεξουαλικών εγκλημάτων που διαπράττονται από ανήλικους δράστες.

β) Προστατευτικοί παράγοντες

Εξίσου σημαντικοί με τους παράγοντες «διακινδύνευσης» θεωρούνται και οι «προστατευτικοί» από την υποτροπή παράγοντες μολονότι τα εμπειρικά δεδομένα στο πεδίο αυτό είναι πολύ περιορισμένα. Η βαρύνουσα σημασία τους έγκειται είτε στην άμβλυνση ή «απενεργοποίηση» της δράσης άλλων παραγόντων «διακινδύνευσης» (buffering protective factors) είτε στην άμεση επίδραση στη μείωση (και ενδεχομένως στην αποχή) της εγκληματικής δράσης στο πέρασμα του χρόνου χωρίς να μεσολαβεί αλληλεπίδραση με άλλους παράγοντες «διακινδύνευσης» (direct/promotive/compensatory protective factors) (Losel & Farrington, 2012· Loeber et al., 2008· Lodewijks, DeRuiter & Doreleijers, 2010· Glowacz & Born, 2015). Οι Losel και Farrington (2012) κατηγοριοποίησαν τους «προστατευτικούς» παράγοντες σε 5 ομάδες: (1) ατομικά χαρακτηριστικά, (2) οικογένεια, (3) σχολικό περιβάλλον, (4) συνομήλικοι και (5) χαρακτηριστικά περιοχής κατοικίας. Σε άλλες περιπτώσεις οι «προστατευτικοί» παράγοντες διακρίνονται σε εγγενείς (χαρακτηριστικά προσωπικότητας, επίπεδο αυτοελέγχου, αυτοεικόνα κ.λπ.) και εξωγενείς ή περιστασιακούς (οικογένεια, συνομήλι-

²³ Η έννοια των «παρεκκλινουσών σεξουαλικών προτιμήσεων» (deviant sexual interests) αναφέρεται στη ροπή που μπορεί να παρουσιάζει ένα άτομο για εμπλοκή σε ποινικά αξιόποινες ή εξαιρετικά ασυνήθιστες σεξουαλικές πράξεις λ.χ. βιασμός, σεξουαλική επαφή με παιδιά, παραφιλίες κ.λπ.

²⁴ Ο «αντικοινωνικός προσανατολισμός» (antisocial orientation/lifestyle instability) αναφέρεται στην αντικοινωνική προσωπικότητα (αντικοινωνική διαταραχή της προσωπικότητας, χαρακτηριστικά ψυχοπαθητικής προσωπικότητας), αντικοινωνικά χαρακτηριστικά (παρορμητικότητα, εχθρική συμπεριφορά, ασταθής τρόπος ζωής, χρήση ναρκωτικών ουσιών) καθώς και στην ύπαρξη ιστορικού παραβατικότητας (ιστορικό παραβατικότητας κατά την ανηλικότητα, παραβίαση της υφ' όρου απόλυσης).

κοι, σχολικό περιβάλλον, κοινότητα κ.λ.π) (Garmezy, 1993· Noltemeyer & Bush, 2013). Οι «προστατευτικοί» παράγοντες που συνδέονται με την αποχή από την εγκληματική δράση αποκτούν ιδιαίτερη αξία για τον περιορισμό της διάρκειας, της έντασης και της βαρύτητας της εγκληματικής δράσης στο πέρασμα του χρόνου και ως εκ τούτου θα πρέπει να αποτελούν βασική παράμετρο στο πλαίσιο της πρόληψης και αντιμετώπισης του φαινομένου της υποτροπής. Άλλωστε, η κατανόηση του φαινομένου προϋποθέτει σφαιρική επιστημονική γνώση τόσο στο πεδίο μελέτης των παραγόντων «διακινδύνευσης» όσο και στο πεδίο μελέτης των «προστατευτικών» παραγόντων.

Στο πλαίσιο της εξελικτικής εγκληματολογίας έχει διατυπωθεί η θέση για τον ευεργετικό ρόλο ορισμένων «περιστατικών ζωής», ως «προστατευτικών» παραγόντων για τη μείωση της υποτροπής και την αποχή από το έγκλημα. Τέτοια περιστατικά ζωής είναι ο έγγαμος βίος, η δημιουργία οικογένειας, η επαγγελματική αποκατάσταση, η εύρεση συντρόφου κ.λ.π. (Farrington & West, 1995· Theobald & Farrington, 2009· Sampson & Laub, 1993, 2003· Uggen, 2000· Kreager, Matsueda & Erosheva, 2010· Ζαραφώνιτου, 2004α). Ο ρόλος των κοινωνικών δεσμών κατά τη διαδικασία προς την αποχή από το έγκλημα καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός. Οι Giordano, Cernkovich & Rudolph (2002) υποστηρίζουν ότι κατά τη διαδικασία της αποχής από το έγκλημα θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο οι ατομικοί/υποκειμενικοί όσο και οι περιβαλλοντικοί/κοινωνικοί παράγοντες επισημαίνοντας ότι η αποχή από το έγκλημα είναι μάλλον αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων σχετικών με τις γνωστικές διεργασίες και «περιστατικών ζωής» («σημεία επιστροφής»). Ωστόσο, η Kazemian (2015) αναφέρει ότι ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν οι γνωστικές με τις κοινωνικές διαδικασίες προκειμένου ένα άτομο να οδηγηθεί στην αποχή από το έγκλημα παραμένει ένα ζήτημα το οποίο θα πρέπει να διερευνηθεί σε εμπειρικό επίπεδο.

γ) Δομημένα εργαλεία εκτίμησης της πιθανότητας υποτροπής

Σε ένα γενικότερο επίπεδο, το ζήτημα της υποτροπής συνδέεται άμεσα με αυτό της μετα-εγκληματικής επικινδυνότητας ενός δράστη. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρείται η πρόγνωση της μελλοντικής συμπεριφοράς του δράστη. Η εκτίμηση περί του κινδύνου της υποτροπής καθίσταται το κεντρικό κριτήριο για τη λήψη αποφάσεων από τους φορείς της ποινικής δικαιοσύνης. Έτσι, προκρίνεται -μεταξύ άλλων- ο υπολογισμός του βαθμού μετα-εγκληματικής επικινδυνότητας του κάθε δράστη και η ένταξή του σε μια συγκεκριμένη κατηγορία (επικείμενων) εγκληματιών με βασικό στόχο την αχρήστευση/εξουδετέρωση αυτών μέσω του μακροχρόνιου εγκλεισμού. Η τάση αυτή είναι γνωστή στην αντεγκληματική πολιτική ως «αναλογιστική δικαιοσύνη» (actuarial justice). Με τον όρο αυτό νοείται, ειδικότερα, η «εκτόπιση της ατομικής αποδιδόμενης δικαιοσύνης

από αποφάσεις βασιζόμενες στη στατιστική πιθανότητα της υποτροπής» (Τζαννετάκη, 2010: 187 επ., 188, υποσ. 3). Η έννοια της επικινδυνότητας συνδέεται με την απαρχή της εγκληματολογικής σκέψης, στο βαθμό που αποτέλεσε ένα από τα βασικά πεδία μελέτης των εκπροσώπων της Ιταλικής Θετικής Σχολής (Κουράκης, 2009· Βλάχου, 2016). Την ίδια, όμως, στιγμή, αποτελεί μια από τις πλέον αμφισβητήσιμες έννοιες στο πεδίο των ποινικών επιστημών (Αλεξιάδης, 2004: 178 επ.), ιδίως στο βαθμό που - στο πεδίο της κοινωνίας της διακινδύνευσης (risk society) - συνδέεται με την αυστηροποίηση της ποινικής καταστολής και τη διεύρυνση του επίσημου κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος (Ζαραφωνίτου, 2004β: 2049 επ· Πανούσης, 2014: 12 επ.).

Στον αντίποδα βρίσκονται -ιδίως κατά την τελευταία δεκαετία- προγνωστικά εργαλεία που εστιάζουν στους παράγοντες που εκτιμάται πως δρουν προστατευτικά στην ανάπτυξη της υποτροπής (Γιαννούλης, 2017: 209 επ.). Σε αυτό το πεδίο υπάγεται το πρότυπο / μοντέλο που έχει διαμορφωθεί από τους D.A. Andrews και J. Bonta και τιτλοφορείται ως «Ανταποκρισιμότητα σε Κινδύνους και Ανάγκες» (Risk-Need-Responsivity model). Η δε εφαρμογή του έχει αξιολογηθεί ως επιτυχής στον Καναδά, την Αυστραλία, την Νέα Ζηλανδία, το Ηνωμένο Βασίλειο και ορισμένα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης (ιδίως στη Γερμανία). Σε αυτό το πλαίσιο, συστηματοποιούνται οχτώ βασικοί παράγοντες κινδύνου (όπως λ.χ. το ιστορικό της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που συνδέονται με την εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς, η επίδοση στην εκπαίδευση ή την εργασία). Στον καθένα από αυτούς αντιστοιχούν οι υποδεικνυόμενες ανάγκες του δράστη με γνώμονα την εξουδετέρωση των εν λόγω κινδύνων (όπως λ.χ. η καλλιέργεια της δεξιότητας να διαχειρίζεται κανείς το συναίσθημα του θυμού, η βελτίωση της επίδοσης στην εργασία). Οι πρώτες τέσσερις κατηγορίες - έτσι όπως τίθενται στο εν λόγω εργαλείο - υποδεικνύονται ως εξαιρετικά σημαντικές (bigfour), ενώ οι υπόλοιπες ως μέτριας βαρύτητας (moderatefour). Στην κατηγορία των επανεντακτικών μοντέλων εντάσσεται επιπλέον το αποκαλούμενο "Good Life Model" (το μοντέλο «των καλών βίων» ή του «ευ ζην»). Το τελευταίο διαμορφώθηκε από τους T. Ward και S. Maruna. Εν προκειμένω, δεσπόζει η θέση πως τα άτομα απέχουν από την τέλεση αδικημάτων εάν λάβουν γνώσεις, ευκαιρίες και πόρους και καλλιεργήσουν τέτοιες δεξιότητες, που θα τους επιτρέψουν να διάγουν έναν σύννομο βίο. Έτσι, προτάσσεται μια επανεντακτική θεώρηση όσων κινδύνων εκτιμάται ότι συνδέονται με την υποτροπή (Γιαννούλης, 2016: 209 επ.).

IV. ΤΑ ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

α) Πορίσματα εμπειρικών ερευνών

α.1) Η έρευνα του Καρανίκα (1956)

Μια πρώιμη αναφορά στο φαινόμενο της υποτροπής εντοπίζεται στην εργογραφία του Καρανίκα (1956: 76). Εκεί παρατίθενται τα συμπεράσματα έρευνας που παρουσιάστηκε σε διεθνές εγκληματολογικό συνέδριο της εποχής. Η έρευνα στηρίχτηκε ειδικότερα στην επισκόπηση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων σχετικά με την εγκληματικότητα κατά την περίοδο των ετών 1927-1936 και στη μελέτη φακέλων καταδικασμένων από το Εφετείο Θεσσαλονίκης. Με βάση τα στατιστικά στοιχεία, οι υπότροποι δράστες ανέρχονταν σε 191.499 άτομα, γεγονός που αντιστοιχεί στο 24,4% του συνολικού αριθμού των καταδικασμένων της εποχής (784.713). Κατά τη διάρκεια των ετών 1929-1939 παραπέμφθηκαν στα Κακουργοδικεία της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Βέροιας και της Έδεσσας 1220 άτομα. Οι υπότροποι ανέρχονταν σε 289 άτομα (85 εξ αυτών είχαν υποστεί καταδίκη μετά την παρέλευση του τριακοστού έτους της ηλικίας τους). Η πλειονότητα των υπότροπων δραστών είχαν τελέσει για πρώτη φορά έγκλημα κατά της περιουσίας (π.χ. κλοπή, ζωοκλοπή) και έγκλημα που εμπειρείχε βία. Η πλειονότητά τους (67,7%) υποτροπίασε μέσα σε ένα έτος από την έκτιση της πρώτης επιβληθείσας ποινής. Με βάση τα παραπάνω, ο Καρανίκα (1956: 77) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η πιθανότητα της υποτροπής αυξάνει στις περιπτώσεις που ο δράστης τελεί αδίκημα κατά της ιδιοκτησίας (και ιδίως κλοπή) σε ηλικία νεώτερη των 25 ετών. Το κρισιμότερο διάστημα αποτελούν το πρώτο εξάμηνο ή έτος από το χρόνο απότισης της πρώτης επιβληθείσας ποινής.

α.2) Η έρευνα του ΕΚΚΕ

Αναφορές στο φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων απαντώνται στην έρευνα που διεξήχθη από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) τη δεκαετία του '80 με τη συμμετοχή 427 κρατουμένων σε έξι ανδρικές φυλακές της χώρας (Δασκαλάκης et al., 1999: 369). Τα κυριότερα πορίσματα της έρευνας:

- το 45% του δείγματος ήταν υπότροποι (και βρίσκονταν για δεύτερη τουλάχιστον φορά στη φυλακή)
- το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών (23%) είχαν καταδικαστεί για αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας
- Οι περισσότεροι ήταν ηλικίας 25-34 ετών, άγαμοι, άτεκνοι και είχαν υποβληθεί σε εγκλεισμό ήδη από την εφηβεία τους.

γ.1.3) Η έρευνα του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΕΚΠΑ

Η έρευνα του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του ΕΚΠΑ που διενεργήθηκε στη χώρα μας από το Μάιο 1999 έως τον Ιούνιο 2000 και αφορούσε την υποτροπή των ανήλικων παραβατών (Κουράκης, 2000: 185-186). Πιο συγκεκριμένα, επρόκειτο για μια επαναληπτική (follow up) έρευνα στο πλαίσιο της οποίας από τους 156 ανήλικους κρατούμενους που είχαν εξετασθεί στις φυλακές ανηλίκων το 1993 (κατά την πρώτη φάση, δηλαδή, της έρευνας όπου έγινε η λήψη συνεντεύξεων), εντοπίστηκαν τελικά μετά από επίπονες προσπάθειες οι 113 εκ των οποίων οι πενήντα βρέθηκαν και πάλι στις φυλακές (Κουράκης et al., 2004: 2895-2912). Βασικότερο ερευνητικό πόρισμα υπήρξε το ότι μόνον ο ένας στους πέντε πρώην κρατούμενους ανήλικους που εντοπίστηκαν εκ νέου (ποσοστό 19,8%) δεν οδηγήθηκε κάποια στιγμή και πάλι στις φυλακές, ούτε και του επιβλήθηκε κάποια ποινή. Μάλιστα, χαρακτηριστικό ήταν ότι όσοι βρέθηκαν να κρατούνται και πάλι στις φυλακές (σύνολο 53) είχαν όλοι εγκλεισθεί κατά μέσο όρο τουλάχιστον δύο φορές (Κουράκης et al., 2007: 45-55). Η πραγματικότητα που ανέδειξε η εν λόγω έρευνα ήταν πως ένα ποσοστό άνω του 80% των νεαρών αποφυλακιζομένων δεν καταφέρνει, δυστυχώς, να αποφύγει την υποτροπή μέσα στα επόμενα 6-7 χρόνια μετά την αποφυλάκισή τους.

α.4) Η έρευνα του Τομέα Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών του ΑΠΘ

Ορισμένα στοιχεία περί της υποτροπής αποφυλακισμένων εντοπίζονται στην εμπειρική έρευνα με τίτλο «Κρατούμενοι και ανθρώπινα δικαιώματα στις ελληνικές φυλακές», που διεξήχθη από τον Τομέα Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ (Πιτσελά, 2012: 269 επ.). Η συλλογή των δεδομένων έλαβε χώρα από τον Νοέμβριο του 2008 έως τον Ιανουάριο του 2009 με τη χρήση ενός δομημένου ερωτηματολογίου. Το τελευταίο συμπληρώθηκε με έγκυρο τρόπο από συνολικά 123 εγκλείστους σε πέντε διαφορετικά καταστήματα κράτησης (Κουλούρης, 2012: 317-8). Με βάση τις απαντήσεις των συμμετεχόντων, οι 38 εξ αυτών είχαν «καταδικασθεί και φυλακισθεί παραπάνω από μία φορές» (Γιοβάνογλου, 2012: 378). Το 52,63% των υπότροπων κρατούμενων είχαν υποστεί καταδίκη και υποβληθεί σε εγκλεισμό μόνο μία επιπλέον φορά («απλοί υπότροποι»), το 26,31% δύο έως τρεις επιπλέον φορές («μέσοι υπότροποι») και οι υπόλοιποι τουλάχιστον τέσσερις ή παραπάνω φορές («πολλαπλά υπότροποι» ή «πολυ-υπότροποι»). Σε ό,τι αφορά το ποινικό τους παρελθόν, αξίζει να επισημανθεί ότι το ήμισυ των συμμετεχόντων (50%) είχαν καταδικασθεί - κατά δήλωσή τους - για παραβιάσεις της νομοθεσίας περί ναρκωτικών ουσιών και το 28,94% για αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας (Γιοβάνογλου, 2012: 378-9).

α.5) Έρευνα σχετικά με τους παραβάτες της νομοθεσίας περί ναρκωτικών Τέλος, αναφορές στο φαινόμενο της υποτροπής των παραβατών της νομοθεσίας περί ναρκωτικών εξειδικευμένα εντοπίζονται σε μελέτη των Κρανιδιώτη & Σπύρου (2010: 645 επ.). Εκεί παρουσιάζονται τα πορίσματα έρευνας που βασίστηκε στη μελέτη των ατομικών φακέλων εγκλειστών σε κατάσταση κράτησης (δεν προσδιορίζεται ο τόπος του καταστήματος). Κατ' αυτό τον τρόπο, συλλέχθηκαν στοιχεία που αφορούσαν 357 Έλληνες κρατούμενους λόγω παραβίασης της νομοθεσίας περί ναρκωτικών κατά το έτος 2001 (συγκεκριμένα, από τον Ιούνιο έως τον Νοέμβριο του συγκεκριμένου έτους).

Σύμφωνα με τα πορίσματα, το 42% των κρατούμενων (151 άτομα) είχαν προηγουμένως κρατηθεί σε σωφρονιστικό κατάστημα (47,3% είχαν στον ενεργητικό τους έναν προγενέστερο εγκλεισμό, 42,7% δύο ή τρεις εγκλεισμούς, ενώ οι υπόλοιποι είχαν άνω των τεσσάρων). Εκτός των ανωτέρω, η έρευνα βασίστηκε στα συμπεράσματα συνεντεύξεων με θεραπευόμενους χρήστες σε δύο Συμβουλευτικούς Σταθμούς του ΚΑΤΚΕΘ (στη Δικαστική Φυλακή του Κορυδαλλού και στη Γυναικεία Φυλακή στον Ελαιώνα της Θήβας). Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από το Σεπτέμβριο του 2005 μέχρι τον Νοέμβριο του 2008 και συμμετείχαν συνολικά 321 έγκλειστοι για παραβάσεις του νόμου περί ναρκωτικών και άλλες αξιόποινες πράξεις. Ο αριθμός των χρηστών που δήλωσαν ότι είχαν εγκλεισθεί σε φυλακή στο παρελθόν (τουλάχιστον μία ακόμη φορά) ανήλθε στο 54% (Κρανιδιώτη & Σπύρου, 2010: 659 επ.).

β) Τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής

Στην Ελλάδα κύρια (αν όχι η μοναδική) πηγή για τη μελέτη της εγκληματικότητας αποτελούν οι επίσημες στατιστικές που συλλέγονται από τους φορείς άσκησης του επίσημου κοινωνικού ελέγχου. Ο φορέας που συλλέγει τα στατιστικά δεδομένα είναι η Ελληνική Στατιστική Αρχή²⁵ (ΕΛΣΤΑΤ, πρώην ΕΣΥΕ). Κατά συνέπεια, κύριες πηγές άντλησης στατιστικών δεδομένων για την υποτροπή στην Ελλάδα αποτελούν τα ετήσια ενιαία τεύχη με τίτλο: «Στατιστική της Δικαιοσύνης: Πολιτική, Εγκληματολογική, Σωφρονιστική» της ΕΛΣΤΑΤ.

Στους ειδικούς πίνακες που αναφέρονται στους υπότροπους εγκληματίες, κριτήριο δεν αποτελεί η νομική έννοια της υποτροπής (άρ. 88επ. ΠΚ). Αντίθετα, ως υπότροπος χαρακτηρίζεται ένας δράστης όταν καταδικάζε-

²⁵ Η οποία διαδέχθηκε την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ). Το 2010 αναδιοργανώθηκε όλη η Στατιστική Υπηρεσία με τη θεσμοθέτηση της Ανεξάρτητης Αρχής ΕΛΣΤΑΤ (ν. 3832/2010) με βασικό σκοπό τη διασφάλιση και τη διαρκή βελτίωση της ποιότητας των στατιστικών της χώρας (www.statistics.gr).

ται για κακούργημα ή πλημμέλημα και ο οποίος έχει εκτίσει οποτεδήποτε στο παρελθόν ποινή για κακούργημα ή πλημμέλημα (Αλεξιάδης, 2004: 100). Στον επίσημο διαδικτυακό τόπο της Αρχής είναι αναρτημένοι και διαθέσιμοι οι πίνακες με τα δεδομένα (χρονοσειρές από 1998 έως 2010) για τους υποτρόπους: α) Υπότροποι κατά επιβληθείσες ποινές και ομάδες ηλικιών, β) Υπότροποι κατά γενικές κατηγορίες αδικημάτων, γ) Υπότροποι κατά οικογενειακή κατάσταση και επίπεδο εκπαίδευσης.

γ) Πιλοτική έρευνα με βάση τα στοιχεία της ΕΠΑΝΟΔΟΥ

γ.1) Στόχος της έρευνας και παρουσίαση της βάσης δεδομένων

Ο στόχος της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας συνίσταται στην αξιοποίηση των διαθέσιμων στοιχείων του ΝΠΙΔ «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προσπάθειας για την εμπειρική διερεύνηση της υποτροπής στη χώρα μας. Πιο συγκεκριμένα, στην «ΕΠΑΝΟΔΟ» λειτουργεί βάση δεδομένων όπου καταχωρούνται κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία, το κοινωνικό ιστορικό (Κανδυλάκη, Α. 2000)²⁶ και το ποινικό ιστορικό του ωφελούμενου/της ωφελούμενης του φορέα, τα οποία και επικαιροποιούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Η μηχανοργάνωση αυτή δίνει τη δυνατότητα ευκολότερης και ταχύτερης ανάκλησης των εκάστοτε πληροφοριών και ιστορικών και επιτρέπει τη συστηματικότερη και αναλυτικότερη στατιστική επεξεργασία των συλλεχθέντων στοιχείων. Έτσι, το έργο του φορέα αποτελεί πολύτιμο εργαλείο για την επιστημονική μελέτη από ερευνητές διαφόρων κλάδων που εμπλέκονται στη διερεύνηση του πληθυσμού αυτού. Στην ηλεκτρονική βάση έχουν καταγραφεί και συνεχίζουν να καταγράφονται συστηματικά όλοι οι αποφυλακισμένοι που προσήλθαν, επικοινωνήσαν και έλαβαν υπηρεσίες από το φορέα.

Οι πρώτοι που εμπλέκονται στην επαφή με τον αποφυλακισμένο είναι ο κοινωνικός λειτουργός και ο ψυχολόγος. Το πρώτο στάδιο, λοιπόν, αφορά αυτούς και την πρώτη επαφή που έχουν με τους ενδιαφερόμενους είτε μέσω προγραμματισμένου ραντεβού είτε χωρίς. Κατά τη διάρκεια της συνάντησης με τον ενδιαφερόμενο συντάσσεται αναλυτικό ιστορικό με πληροφορίες για τον ίδιο, τις ανάγκες του και τα αιτήματά του (Μηλιώνη et al., 2012:437 επ.). Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι προσκομίζεται από τον ωφελούμενο το αποφυλακιστήριο του και με βάση το ονοματεπώνυμο ή ονο-

²⁶ Το κοινωνικό ιστορικό είναι ένα κείμενο (φόρμα ή ελεύθερο), δομημένο έτσι ώστε να δίνει μια σαφή και περιεκτική εικόνα για το άτομο, τις συνθήκες ζωής και το πρόβλημα, ή τα προβλήματα για τα οποία έχει αιτηθεί βοήθεια. Ανακεφαλαιώνει και εκθέτει με ιστορική σειρά επιμέρους αφηγήσεις για γεγονότα, πράξεις και συνθήκες ζωής και τη νοσηματοδότησή τους όπως επιτεύχθηκε στις συνεδρίες διαγνωστικής εκτίμησης.

ματεπώνυμα που αναγράφονται σε αυτό γίνεται αναζήτηση στη βάση του φορέα προκειμένου να διαπιστωθεί εάν έχει ήδη διαμορφωθεί καρτέλα για το συγκεκριμένο ωφελούμενο. Στην περίπτωση αυτή, ο σύμβουλος δεν προβαίνει εκ νέου στη διαμόρφωση καρτέλας, αλλά επικαιροποιεί τα στοιχεία στην ήδη υπάρχουσα και ζητά από τον ωφελούμενο να δηλώσει εάν το αποφυλακιστήριο που προσκομίζει είναι νέο ή το ίδιο που είχε προσκομιστεί και παλαιότερα. Σε κάθε περίπτωση το αποφυλακιστήριο επισυνάπτεται στην ηλεκτρονική καρτέλα του ωφελούμενου προκειμένου εν συνεχεία ο νομικός να συμπληρώσει ή να επικαιροποιήσει την καρτέλα του ποινικού ιστορικού (ανεξαρτήτως ραντεβού ή μη για παροχή νομικών συμβουλών στον φορέα).

Στην περίπτωση που δεν υπάρχει διαμορφωμένη καρτέλα (νέος ωφελούμενος του φορέα) συμπληρώνεται ηλεκτρονική καρτέλα είτε κατά τη διάρκεια της συνάντησης είτε αμέσως μετά την αποχώρηση του ενδιαφερόμενου σύμφωνα με τις σημειώσεις του υπεύθυνου κοινωνικού λειτουργού ή/και ψυχολόγου. Σε μια τέτοια περίπτωση, ο διαφορετικός χρόνος συμπλήρωσης της καρτέλας οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο ο ενδιαφερόμενος αντιμετωπίζει αυτή τη διαδικασία (πολλοί εξυπηρετούμενοι είναι επιφυλακτικοί όταν υπάρχει μια τελείως τυποποιημένη επαφή). Στην περίπτωση που ο ωφελούμενος διαμένει εκτός Αθηνών και το ραντεβού πραγματοποιείται τηλεφωνικά, του ζητείται η αποστολή του αποφυλακιστηρίου. Μετά τη συλλογή αυτών των στοιχείων, και μία φορά το μήνα τουλάχιστον, τα ήδη καταχωρημένα στη βάση δεδομένων στοιχεία ελέγχονται διασταυρώνονται, διορθώνονται και διαγράφονται τυχόν διπλοεγγραφές. Η τήρηση αρχείου με στοιχεία της ατομικής, οικογενειακής και κοινωνικής κατάστασης των αποφυλακιζόμενων και ανήλικων παραβατών στην «ΕΠΑΝΟΔΟ» θεωρούνται ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, η δε συλλογή, επεξεργασία και χρήση τους διέπονται από την ισχύουσα νομοθεσία.

γ.2) Μεθοδολογία και περιορισμοί

Πηγή των δεδομένων αποτέλεσαν τα στοιχεία που τηρούνται στην ηλεκτρονική βάση της «ΕΠΑΝΟΔΟΥ» και τα αποφυλακιστήρια που προσκόμισαν όσοι αποφυλακισμένοι προσήλθαν στο φορέα κατά τα έτη 2014 και 2016. Τα έντυπα αυτά καταρτίζονται από τη γραμματεία του κάθε καταστήματος κράτησης (δίχως να έχει έως σήμερα διαμορφωθεί ένα ενιαίο δελτίο καταγραφής σε πανελλαδική κλίμακα). Τα αποφυλακιστήρια, ωστόσο, δεν αποτελούν δελτία του ποινικού μητρώου και δεν περιλαμβάνουν απαραίτητα πληροφορίες για το συνολικό ποινικό παρελθόν ενός αποφυλακισμένου. Σε ορισμένες περιπτώσεις αποφυλακιστηρίων παρέχονται πληροφορίες για παραπάνω από μία ποινικές καταδίκες του ωφελούμενου. Ωστόσο, αναγράφεται μόνο ο χρόνος εκδίκασης της υπόθεσης και όχι ο χρόνος τέλεσης της πράξης, που αποτελεί το κρίσιμο μέγεθος για τη διερεύνηση τυχόν υπο-

τροπής. Σε αυτό το πλαίσιο δεν αποκλείεται οι αναγραφόμενες αξιόποινες πράξεις να έχουν τελεστεί σε χρόνο κατά τον οποίο δεν έχει προηγηθεί η επίσημη κοινωνική αντίδραση.

Για τους παραπάνω λόγους, η παρούσα ερευνητική απόπειρα δεν είναι εξορισμού σε θέση να αποδώσει ασφαλείς πληροφορίες σχετικά με την υποτροπή ωφελούμενων που προσήλθαν στο ΝΠΙΔ κατά τα ανωτέρω έτη. Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστίασε σε όσους ωφελούμενους διέθεταν στο ενεργητικό τους τουλάχιστον δύο καταδικαστικές αποφάσεις. Δεν συμπεριελήφθησαν στο δείγμα περιπτώσεις ωφελούμενων του φορέα στο αποφυλακιστήριο των οποίων αναγράφεται ότι η δεύτερη εκ των δύο δικαστική απόφαση υπήρξε αθωωτική. Επίσης, εξαιρέθηκαν όσοι ωφελούμενοι είχαν υποβληθεί σε αναμορφωτικά μέτρα για πράξη που τέλεσαν κατά την ανηλικότητά τους.

γ.3) Αποτελέσματα

Η έρευνα διενεργήθηκε στην ηλεκτρονική βάση καταγραφής της ΕΠΙΑΝΟΔΟΥ με βάση το έτος προσκόμισης του αποφυλακιστηρίου ή των αποφυλακιστηρίων στο φορέα και συγκεκριμένα για τα έτη 2014 και 2016. Τα ερευνητικά αποτελέσματα τα οποία απεικονίζονται στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Αναφορικά με το ποινικό παρελθόν των ατόμων του δείγματος και για τα δύο υπό εξέταση έτη διαπιστώθηκε ότι ένα ποσοστό της τάξεως του 27% παρουσίαζε τουλάχιστον δύο καταδικαστικές αποφάσεις (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Κοινωνικοδημογραφικά στοιχεία

Αποφυλακισμένοι				
Έτος	Υπόδικος ή 1 καταδικαστική απόφαση	2 καταδικαστικές αποφάσεις και άνω	Ελληνική στοιχεία	Σύνολο
2014	107 (58%)	51 (27%)	27 (15%)	185 (100)
2016	178 (66%)	73 (27%)	20 (7%)	271 (100)

Σε ό,τι αφορά τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά, διαπιστώνεται -όπως αποτυπώνεται στους παρακάτω πίνακες- η αριθμητική υπεροχή των αντρών (92% το έτος 2014 και 90% το έτος 2016) ενώ αναφορικά με την εθνικότητα η συντριπτική πλειονότητα των σχετικών καταγραφών αφορά ημεδαπούς (78% το έτος 2014 και 63% το έτος 2016). Η κατανομή του δείγματος κατά ομάδες ηλικιών καταδεικνύει ότι οι παραγωγικές ηλικίες των 30-59 ετών (αθροιστικά) (Πίνακες 2, 3, 4) έχουν ισχυρό προβάδισμα. Μεγάλο τμήμα των αποφυλακισμένων ανήκει στο ενεργό παραγωγικό δυναμικό των ανδρών, το οποίο αποσύρεται από την αγορά εργασίας κατά την έκτιση της ποινής.

Πίνακας 2

Φύλο				
Έτος	Ανδρας	Γυναίκα	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	47 (92%)	4 (8%)	-	51 (100)
2016	66 (90%)	7 (10%)	-	73 (100)

Πίνακας 3

Εθνικότητα				
Έτος	Ημεδαπός	Αλλοδαπός	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	40 (78%)	11 (22%)	-	51 (100)
2016	46 (63%)	27 (37%)	-	73 (100)

Πίνακας 4

Ηλικία								
Έτος	18-23	24-29	30-39	40-49	50-59	60 ετών και άνω	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	-	6 (12%)	14 (27%)	15 (29%)	10 (20%)	6 (12%)	-	51 (100)
2016	2 (3%)	2 (3%)	16 (22%)	24 (33%)	24 (33%)	5 (7%)	-	73 (100)

Όσον αφορά την οικογενειακή κατάσταση του δείγματος (Πίνακες 5, 6, 7), η πλειονότητα σύμφωνα με τις σχετικές καταγραφές συγκεντρώνεται στην κατηγορία άγαμοι (51% το 2014 και το 45% το 2016) και χωρίς τέκνα (51% το 2014 και το 56% το 2016). Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι τα χαμηλά ποσοστά των έγγαμων (10% το 2014 και 26% το 2016) φαίνεται να συνηγορούν στην άποψη ότι η απουσία ενός «προστατευτικού» παράγοντα όπως αυτός της οικογένειας δύναται να ευνοήσει τη συνέχιση της εγκληματικής δράσης στο πέρασμα του χρόνου.

Πίνακας 5

Οικογενειακή κατάσταση							
Έτος	Αγαμος /η	Έγγαμος /η	Διαζευγμένος /η	Χήρος /α	Εν διαστάσει	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	26 (51%)	5 (10%)	15 (29%)	1 (2%)	4 (8%)	-	51 (100)
2016	33 (45%)	19 (26%)	11 (15%)	2 (3%)	4 (5%)	4 (5%)	73 (100)

Πίνακας 6

Τέκνα				
Έτος	Ναι	Όχι	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	25 (49%)	26 (51%)	-	51 (100)
2016	32 (44%)	41 (56%)	-	73 (100)

Πίνακας 7

Αριθμός Τέκνων					
Έτος	1	2	3<	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	11 (44%)	8 (32%)	6 (24%)	-	25 (100)
2016	12 (37%)	10 (31%)	5 (16%)	5 (16%)	32 (100)

Η σχέση του συγκεκριμένου δείγματος αποφυλακισμένων και επιπέδου εκπαίδευσης, όπως χαρακτηριστικά προκύπτει από τους παρακάτω πίνακες (Πίνακες 8 και 9), υποδεικνύει ότι πρόκειται κατά κύριο λόγο για άτομα μέσης εκπαίδευσης (με το ποσοστό να κυμαίνεται και στα δύο υπό εξέταση έτη στο 59%) ενώ κατά δεύτερο λόγο βασικής εκπαίδευσης (ποσοστό 17% το 2014 και 19 % το 2016). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και το ποσοστό των αναλφάβητων που παρουσιάζεται μικρό και στα δύο υπό εξέταση έτη (6% το 2014 και 3% το 2016).

Πίνακας 8

Μορφωτικό επίπεδο Έτος 2014		
	(N)	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Αναλφάβητος/η	3	6
Στοιχειώδους εκπαίδευσεως ²⁷	9	17
Μέσης εκπαίδευσεως ²⁸	30	59
Ανωτάτης εκπαίδευσεως ²⁹	5	10
Άλλο	0	0
Ελλιπή στοιχεία	4	8
ΣΥΝΟΛΟ	51	100

Πίνακας 9

Μορφωτικό επίπεδο Έτος 2016		
	(N)	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Αναλφάβητος/η	2	3
Στοιχειώδους εκπαίδευσεως ²⁷	14	19
Μέσης εκπαίδευσεως ²⁸	43	59
Ανωτάτης εκπαίδευσεως ²⁹	3	4
Άλλο	1	1
Ελλιπή στοιχεία	10	14
ΣΥΝΟΛΟ	73	100

Επιπρόσθετα, αναφορικά με το είδος του επαγγέλματος το οποίο ασκούσαν τα άτομα του δείγματος κατά το χρονικό διάστημα πριν τον εγκλεισμό τους διαπιστώθηκε ότι στην πλειονότητά τους εργάζονταν ως ιδιωτικοί υπαλλήλοι (53% το 2014 και 55% το 2016) σε θέσεις χαμηλής ευθύνης ενώ τα επαγγέλματα που ασκούσαν ήταν κυρίως χειρωνακτικά. Επίσης, σε σημαντικό ποσοστό δηλώθηκε η άσκηση ελεύθερου επαγγέλματος (το 18% το

²⁷ Ημιτελής φοίτηση σε Δημοτικό και Απόφοιτος/η Δημοτικού.

²⁸ Ημιτελής φοίτηση σε Γυμνάσιο, Απόφοιτος/η Γυμνασίου, Ημιτελής φοίτηση σε Λύκειο, Απόφοιτος/η Λυκείου Απόφοιτος/η ΕΠΑΛ, ΕΠΑΣ, ΤΕΕ και Απόφοιτος/η ΙΕΚ.

²⁹ Απόφοιτος/η ΠΕ /ΤΕ.

2014 και 19% το 2016) και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η σύσταση και λειτουργία επιχείρησης. Ενδιαφέρον επίσης εμφανίζει και η καταγραφή έστω και σε χαμηλό ποσοστό ατόμων που δήλωσαν ότι ουδέποτε είχαν ασκήσει κάποιο επάγγελμα (2% το 2014 και 3% το 2016). Τέλος, διαπιστώθηκε ένα αξιοσημείωτο ποσοστό (27% το 2014 και 19% το 2016) μη καταχώρησης των σχετικών στοιχείων (Πίνακας 10).

Πίνακας 10

Επάγγελμα						
Έτος	Ιδιωτικός υπάλληλος	Ελεύθερος επαγγελματίας	Οικιακά	Δεν έχει εργαστεί ποτέ	Ελλιπή στοιχεία	Σύνολο
2014	27 (53%)	9 (18%)	-	1 (2%)	14 (27%)	51 (100)
2016	40 (55%)	14 (19%)	3 (4%)	2 (3%)	14 (19%)	73 (100)

Αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης, στην πλειονότητά τους τα άτομα του δείγματος δηλώθηκαν ως φιλοξενούμενοι (49% το 2014 και 31% το 2016) και άστεγοι (20% το 2014 και 18% το 2016). Επίσης, σε χαμηλό ποσοστό δηλώθηκε η ύπαρξη ιδιόκτητης κατοικίας (4% το 2014 και 8% το 2016) και κατά συνέπεια η ύπαρξη ασφάλειας για την ιδιόκτητη κατοικία. Μολονότι, όπως προαναφέρθηκε, το δείγμα είναι περιορισμένο και ως εκ τούτου δεν επιτρέπει την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων για τον πληθυσμό των αποφυλακιζόμενων, εντούτοις, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι παρατηρείται μια εν γένει δυσκολία στην κάλυψη των βασικών αναγκών τους. Για παράδειγμα, όσον αφορά το ζήτημα της στέγασης τα άτομα αυτά συνήθως καταφεύγουν στην αναζήτηση της συνδρομής των φιλικών ή οικείων προσώπων τους καθώς και εκείνης των επίσημων φορέων όπως η ΕΠΙΑΝΟΔΟΣ. Εάν μια τέτοια αναζήτηση δεν καρποφορήσει, η αδυναμία κάλυψης της ανάγκης στέγασης αποτελεί μονόδρομο επιφέροντας μια σειρά από ατομικά και κοινωνικά προβλήματα (Πίνακες 11 & 12).

Πίνακας 11

Συθήκες διαβίωσης Έτος 2014		
	(N)	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Ιδιόκτητη Κατοικία	2	4
Ενοικιαζόμενη Κατοικία	2	4
Φιλοξενούμενος/η	25	49
Δομή Στέγασης	1	2
Διαμονή σε Ξενοδοχείο	3	6
Άστεγος/η	10	20
Άλλο ³⁰	1	2
Ελλιπή στοιχεία	7	13
ΣΥΝΟΛΟ	51	100

Πίνακας 12

Συθήκες διαβίωσης Έτος 2016		
	(N)	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Ιδιόκτητη Κατοικία	6	8
Ενοικιαζόμενη Κατοικία	11	15
Φιλοξενούμενος/η	23	31
Δομή Στέγασης	3	4
Διαμονή σε Ξενοδοχείο	5	7
Άστεγος/η	13	18
Άλλο ³⁰	2	3
Ελλιπή στοιχεία	10	14
ΣΥΝΟΛΟ	73	100

³⁰ Στην κατηγορία «Άλλο» υπάγονται οι περιπτώσεις στις οποίες οι αποφυλακισμένοι δήλωσαν ότι διέμεναν σε κατειλημμένο χώρο και σε κέντρα προσφύγων (camps).

Ποινική κατάσταση

Αναφορικά με την ποινική κατάσταση των ατόμων του δείγματος, η πλειονότητα εμφανίζεται να διαθέτει δύο καταδικαστικές αποφάσεις (37% το 2014 και 34% το 2016)³¹ ενώ ακολουθούν οι περιπτώσεις όπου στο αποφυλακιστήριο αναγράφονται τρεις καταδικαστικές αποφάσεις (19% το 2014 και 16% το 2016)³¹ (Πίνακας 13).

Πίνακας 13

Αριθμός καταδικαστικών αποφάσεων										
Έτος	2	3	4	5	6	7	24	2 και άνω	3 και άνω	7 και άνω
2014	19 (37%)	10 (19%)	5 (10%)	5 (10%)	4 (8%)	1 (2%)	1 (2%)	2 (4%)	3 (6%)	1 (2%)
2016	25 (34%)	12 (16%)	7 (9%)	5 (7%)	2 (3%)	2 (3%)	-	5 (7%)	10 (14%)	5 (7%)

Σχετικά με την ποινική τους μεταχείριση, η κατά επιβληθείσα ποινή κατανομή του δείγματος καταδεικνύει ότι στην πλειονότητα των ερευνώμενων κατά το έτος 2014 επιβλήθηκαν βραχείας διάρκειας ποινές φυλάκισης σε ποσοστό 57%, ενώ για την πλειονότητα των ερευνώμενων του 2016 παρατηρούνται βαρύτερες μακροχρόνιες ποινές με την επιβολή της ποινής κάθειρξης να ανέρχεται σε ποσοστό 58% (Πίνακας 14).

Πίνακας 14

Ποινές				
	Κάθειρξη	Φυλάκιση	Περιορισμός σε κατάσταση κράτησης νέων	Ελλιπή στοιχεία
2014	26 (36%)	41 (57%)	1 (1%)	4 (6%)
2016	53 (58%)	38 (41%)	-	1 (1%)

Τέλος, όσον αφορά το είδος του ποινικού αδικήματος για το οποίο καταδικάστηκαν οι ωφελούμενοι του δείγματος, παρατηρείται ότι τόσο το 2014 όσο και το 2016 η πλειονότητά τους είχε καταδικαστεί για αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας (κυρίως κλοπές, ληστείες και διακεκριμένες κλοπές) και παραβάσεις της νομοθεσίας περί ναρκωτικών. Ακολουθούν τα χρέη προς το

³¹ Στις κατηγορίες «2 και άνω», «3 και άνω», «7 και άνω» περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις εκείνες όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τουλάχιστον 2 ή 3 ή 7 καταδικαστικών αποφάσεων αντίστοιχα αλλά δεν κατέστη εφικτό να διαπιστωθεί ο ακριβής αριθμός αυτών.

δημόσιο, αδικήματα κατά της περιουσίας και παραβάσεις της νομοθεσίας περί όπλων. Σε πολλές περιπτώσεις αποφυλακιστηρίων, ωστόσο, δεν αναγράφονται αναλυτικά όλα τα στοιχεία σχετικά με προηγούμενη καταδίκη ή προηγούμενες καταδίκες (π.χ. είδος/είδη αδικήματος) (Πίνακες 15 & 16).

Πίνακας 15

Ποινικά Αδικήματα Έτος 2014							
Αριθμός αδικημάτων	1	2	3	4	5	10	2 και άνω
Ιδιοκτησία	15	12	2	-	-	1	1
Περιουσία	1	2	2	-	-	-	1
Υπομνήματα	5	1	-	1	1	-	1
Νόμισμα	1	-	-	-	-	-	-
Προσωπική ελευθερία	3	1	-	-	-	-	-
Ζωή	1	-	-	-	-	-	1
Σωμ. βλάβες	3	1	-	-	-	-	-
Ενδοοικογενειακή βία Ν. 3500	-	-	-	-	-	-	-
Πολιτειακή εξουσία	3	1	-	-	-	-	-
Απονομή δικαιοσύνης	3	2	-	-	-	-	-
Τιμή	2	-	-	-	-	-	-
Δημόσια τάξη	1	-	-	-	-	-	-
Γενετήσια ελευθερία	1	-	-	-	-	-	1
Κοινώς επικίνδυνα εγκλήματα	1	-	-	-	-	-	-
Ν. περί όπλων	9	3	-	-	-	-	-
Ν. περί εισόδου, διαμονής κ.λπ. υπηκόων τρίτων χωρών	8	-	-	-	-	-	-
Χρέη προς το δημόσιο	2	2	-	1	-	-	-
Ναρκωτικά	15	2	4	-	2	-	-
Κ.Ο.Κ.	3	2	-	-	-	-	-
Ακάλυπτες επιταγές	2	-	-	-	-	-	-
Σ.Π.Κ.	-	1	-	-	-	-	-
Άλλο ³²	2	-	1	-	-	-	-

³² Στα «Άλλα» αδικήματα περιλαμβάνονται η ψευδής υπεύθυνη δήλωση και παραβιάσεις του Α.Ν. 86/1967, του ΝΔ 905/1971, του ΝΔ 4233/1962 και του Ν. 2725/1999.

Πίνακας 16

Ποινικά Αδικήματα Έτος 2016							
Αριθμός αδικημάτων	1	2	3	4	5	10	2 και άνω
Ιδιοκτησία	14	10	3	2	2	-	4
Περιουσία	8	1	-	-	-	-	3
Υπομνήματα	4	-	-	-	-	-	2
Νόμισμα	3	-	-	-	-	-	-
Προσωπική ελευθερία	-	2	-	-	-	-	-
Ζωή	3	-	-	-	-	-	-
Σωμ. βλάβες	10	-	-	-	-	-	-
Ενδοοικογενειακή βία Ν. 3500	1	-	-	-	-	-	-
Πολιτειακή εξουσία	4	-	-	-	-	-	-
Απονομή δικαιοσύνης	1	-	-	-	-	-	-
Τιμή	1	-	-	-	-	-	-
Δημόσια τάξη	-	-	-	-	-	-	-
Γενετήσια ελευθερία	2	2	-	-	-	-	-
Κοινώς επικίνδυνα εγκλήματα	-	-	-	-	-	-	-
Ν. περί όπλων	10	1	-	-	-	-	-
Ν. περί εισόδου, διαμονής κ.λπ. υπηκόων τρίτων χωρών	6	-	-	-	-	-	-
Χρέη προς το δημόσιο	4	2	1	-	-	-	5
Ναρκωτικά	18	11	3	-	-	-	-
Κ.Ο.Κ.	2	1	-	-	-	-	1
Ακάλυπτες επιταγές	2	-	-	-	-	-	3
Σ.Π.Κ.	-	-	-	-	-	-	-
Άλλο ³²	6	1	-	-	-	-	-

Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να υποστηρίξει ότι παρά την ύπαρξη των ως άνω αναφερόμενων μεθοδολογικών περιορισμών, τα στοιχεία της ΕΠΑ-ΝΟΔΟΥ μας παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τα συγκεκριμένα έτη και το συγκεκριμένο φορέα ο οποίος δέχεται ένα πολύ χαμηλό ποσοστό του αποφυλακισμένου πληθυσμού στην Ελλάδα. Συνοψίζοντας, αυτό που διαπιστώθηκε είναι ότι το 27% των αποφυλακισμένων τόσο για το έτος 2014 όσο και για το έτος 2016 παρουσίαζε τουλάχιστον δύο καταδικαστικές αποφάσεις. Από τα άτομα αυτά η πλειονότητα και στα δύο υπό εξέταση έτη

εμφανίζεται να έχει καταδικαστεί δύο φορές κυρίως για παραβάσεις κατά της ιδιοκτησίας καθώς και για παραβίαση των διατάξεων ειδικών ποινικών νόμων (Ν. περί Ναρκωτικών). Αναφορικά με την ποινική μεταχείριση στην οποία υποβλήθηκαν, για το έτος 2014 στην πλειονότητά τους έλαβαν ποινή φυλάκισης (57%) ενώ για το έτος 2016 στην πλειονότητα των περιπτώσεων επιβλήθηκε ποινή κάθειρξης (58%). Όσον αφορά το φύλο, την ηλικία και την οικογενειακή τους κατάσταση πρόκειται για άνδρες (92% το έτος 2014 και 90% το έτος 2016) άγαμους χωρίς τέκνα οι οποίοι ανήκουν στις παραγωγικές ηλικίες των 30-59 ετών. Τέλος, πρόκειται κατά κύριο λόγο για άτομα μέσης εκπαίδευσης (με το ποσοστό να ανέρχεται και στα δύο υπό εξέταση έτη στο 59%) και με την πλειονότητα να εμφανίζεται στην κατηγορία φιλοξενούμενοι και άστεγοι.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

Βασικό συμπέρασμα της μέχρι τώρα ερευνητικής διαδρομής αποτελεί ότι όλες οι διαθέσιμες πηγές πληροφόρησης, αναφορικά με τη φαινομενολογία της υποτροπής αποφυλακισμένων στη χώρα μας, εμφανίζουν εγγενείς αδυναμίες. Εντούτοις, η στέρεα επιστημονική γνώση σχετικά με τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου αποτελεί μια βασική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση μιας πολιτικής, που θα εγγυάται την κοινωνική επανένταξη.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, κρίνεται αναγκαία η υιοθέτηση ενός κοινού εργαλειακού ορισμού της υποτροπής από τους αρμόδιους φορείς σε εθνικό επίπεδο και η μεταξύ τους συνεργασία κατά την τήρηση των σχετικών στοιχείων. Ως ασφαλέστερος ορισμός προτείνεται η *εκ νέου δικαστικά διαπιστωμένη τέλεση αξιόποινων πράξεων από αποφυλακισμένους (κατόπιν της απόλυσής τους από κατάσταση κράτησης)*. Σε αυτό το πλαίσιο, η «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» θα μπορούσε να συμβάλει στην εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου μέσω της τήρησης αναλυτικότερων στοιχείων αναφορικά με το ποινικό παρελθόν των ωφελούμενων. Προκειμένου τα συλλεχθέντα στοιχεία να καταστούν χρήσιμα για την ασφαλή μέτρηση της υποτροπής, είναι ειδικότερα αναγκαίο να καταγράφεται με σαφήνεια ο χρόνος τέλεσης της κάθε αξιόποινης πράξης που έχει τελεσθεί από τους ωφελούμενους. Θα πρέπει να είναι επίσης σαφές εάν κάποια από τις αξιόποινες πράξεις έχει τελεσθεί κατά το χρονικό διάστημα που έπεται της πρώτης αποφυλάκισης του ωφελούμενου, ανεξάρτητα από τον λόγο της απόλυσής του. Στο ίδιο πλαίσιο, κρίνεται αναγκαία η ανάπτυξη συνεργασίας της «ΕΠΑΝΟΔΟΥ» με το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, τις γραμματείες των καταστημάτων κράτησης και την Ελληνική Στατιστική Αρχή.

Από την άλλη πλευρά, «ο ερευνητής των δεδομένων δεν πρέπει να ξεχνά ότι το έγκλημα συνιστά εμπειρία ζωής» (Τσίγκανου, 2016: 49). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, λοιπόν, τα ποσοτικά δεδομένα είναι αναγκαίο να ενισχυθούν με τα συμπεράσματα ποιοτικής έρευνας, που θα περιλαμβάνει τη διερεύνηση της πορείας των δραστών αξιόποινων πράξεων κατόπιν της αποφυλάκισής τους με απώτερο στόχο την ανάδειξη όσων παραγόντων σχετίζονται με την υποτροπή και τη θωράκιση από την ανάπτυξή της. Με άλλα λόγια, είναι αναγκαία η εμπειρική διερεύνηση της διαδικασίας της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων, έτσι όπως νοηματοδοτείται και βιώνεται από τους ίδιους. Η διεθνής ερευνητική εμπειρία είναι ασφαλώς σημαντική σε αυτό το επίπεδο, αλλά είναι αναγκαίο να προσαρμοστεί στις ιδιαιτερότητες του ελληνικού σωφρονιστικού πληθυσμού και γενικότερα στην τρέχουσα ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Ως καταλληλότερο εργαλείο προτείνεται η συνέντευξη ιστοριών ζωής (Παπαθανασόπουλος, 2010· Τσιώλης, 2006) με αποφυλακισμένους από το όλο το φάσμα των ωφελούμενων της «ΕΠΑΝΟΔΟΥ».

Απώτερο στόχο της ανάλυσης των ποσοτικών και των ποιοτικών δεδομένων ενδείκνυται να αποτελέσει η διαμόρφωση ενός μοντέλου προστατευτικών παραγόντων για το φαινόμενο της υποτροπής. Για την «ΕΠΑΝΟΔΟ» - που με βάση τον καταστατικό της στόχο επιδιώκει τη διευκόλυνση της κοινωνικής επανένταξης όσων απολύονται από τα καταστήματα κράτησης - η επικέντρωση στους προστατευτικούς παράγοντες που συνηγορούν στην εξουδετέρωση των παραγόντων κινδύνου ως προς την υποτροπή αποτελεί μονόδρομο. Εν συνεχεία, τα ερευνητικά δεδομένα θα συμβάλλουν στην αξιολόγηση των ήδη παρεχόμενων υπηρεσιών και στην ανάδειξη καλών πρακτικών, στις οποίες και θα μπορέσουν να στηριχτούν οι δράσεις του ΝΠΙΔ και η πολιτική περί της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων ευρύτερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξιάδης Στ. (2004), *Εγκληματολογία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.

Αρχιμανδρίτου Μ. (2000), *Η ανοιχτή έκτιση της ποινής*, Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

Βλάχου Β. (2016), *Ιστορική επισκόπηση των εγκληματολογικών θεωριών κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

Γιαννούλης Γ. (2017), *Η επικινδυνότητα του δράστη και η εκτίμηση κινδύνων από δικαιοκρατικής σκοπιάς*, Αθήνα: εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα.

- Γιοβάνου Σ. (2012), «Το “πέρασμα στη φυλακή” και τα προβλήματα των κρατουμένων», στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη δικαιοσύνη - Συνέδριο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή Στέργιου Αλεξιάδη* (σ.σ. 375-418). Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.
- Δασκαλάκης Η. (1974), «Η εγκληματολογική σημασία του σκοτεινού αριθμού της εγκληματικότητας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 25, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δασκαλάκης Η., Παπαδοπούλου Π., Τσαμπαρλή Δ., Φρονίμου Ε. (1999), «Φυλακισμένοι και πρώην φυλακισμένοι», στο: *Διαστάσεις Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τεύχος Α. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δημητράτος, Ν. (2005). Εγκληματίες υπότροποι και καθ' έξη. Στο Δ. Σπινέλλη (επιμ.), *Συστηματική ερμηνεία του ποινικού κώδικα*. Αθήνα: εκδ. Π.Ν. Σάκκουλα.
- Ζαραφώνιτου Χ. (2004α), *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ζαραφώνιτου Χ. (2004β), «Ανασφάλεια και επέκταση του κοινωνικού ελέγχου: Ποινικοποίηση των “αντικοινωνικοτήτων” και της “αταξίας”», *Ποινολογ 4*, 2049-2059.
- Καρανίκας Δ. (1956), *Περί της υποτροπής εν τω ποινικώ δικαίω*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ
- Καϊάφα-Γκμπάντι Μ. (2016), *Δίκαιο των ποινικών κυρώσεων*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κουλούρης Ν., «“Υποδειγματικοί” κρατούμενοι σε ιδανικές “ανθρωποθήκες”», στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη δικαιοσύνη - Συνέδριο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή Στέργιου Αλεξιάδη* (σ.σ. 281-321), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.
- Κουράκης Ν. (2000), «Παραβατικότητα εφήβων 1983-1996. Συμπεράσματα μιας έρευνας», *Ποινική Δικαιοσύνη*, 185-186.
- Κουράκης Ν., Σταθουλοπούλου Ε., Μηλιώνη Φ. (2004), «Νεαροί κρατούμενοι μετά την αποφυλάκισή τους: Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τα ποσοστά υποτροπής και η περαιτέρω πορεία τους μέσα στην κοινωνία», *Ποινικός Λόγος*, 6, 2895-2912.
- Κουράκης Ν., Σταθουλοπούλου Ε. (2007), «Προβλήματα υποτροπής νεαρών κρατουμένων. Πορίσματα επαναληπτικής (follow-up) έρευνας του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών (Πανεπιστήμιο Αθηνών)», στο: Στ. Γεωργούλας (επιμ.), *Η εγκληματολογία στην Ελλάδα σήμερα. Τιμητικός Τόμος για τον Στέργιο Αλεξιάδη* (σ.σ. 45-55), Αθήνα: εκδ. ΚΨΜ.
- Κουράκης Ν. (2009), *Ποινική καταστολή*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.

- Κρανιδιώτη Μ. & Σπύρου Στ. (2010), «Επανεγκλεισμός παραβατών του νόμου περί ναρκωτικών σε σωφρονιστικό κατάστημα και θεραπευτικά προγράμματα: “Nothingworks” ή “somethingworks”», στον *Τιμητικό Τόμο για την Κ.Δ. Σπινέλλη* (σ.σ. 645-668), Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Μηλιώνη Φ., Σαλίχος Π., Ταλιαδώρου Α., Χιόνης Δ., Πέττα Ε., Σταθόπουλος Ν. (2012), «Συμβουλευτικές υπηρεσίες επανένταξης» (σ. 437 επ.). στο: Ε. Φασούλα & Φ. Μηλιώνη (επιμ.), *Οδηγός Μεθοδολογίας, Κοινωνία, Έγκλημα, Εθελοντισμός*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Παπαθανασόπουλος Ε. (2010), «Ιστορίες ζωής ως μεθοδολογικό εργαλείο εγκληματολογικής ανάλυσης», στον *Τιμητικό Τόμο Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη* (σ.σ. 269-281), Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Παπαθανασόπουλος Ε. (2016), *Τα πειθαρχικά παραπτώματα των κρατούμενων*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.
- Πανούσης Γ. (2014), «Το προληπτικό ποινικό δίκαιο», *Εγκληματολογία* 1-2, 12-20.
- Πιτσελά Α. (2003), *Διεθνή κείμενα σωφρονιστικής πολιτικής*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.
- Πιτσελά Α. (2012), Εισαγωγή στην έρευνα με θέμα «Κρατούμενοι και ανθρώπινα δικαιώματα στις ελληνικές φυλακές», στο: Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη δικαιοσύνη - Συνέδριο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή Στέργιου Αλεξιάδη* (σ.σ. 271-280), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.
- Πιτσελά Α. (2013), *Η ποινική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα.
- Ροϊνιώτη Ε. (2009), «Η γνώση μας για το έγκλημα βάση των ποσοτικών δεδομένων», στο: Ι. Τσίγκανου (επιμ.) *Η διαχείριση των ποσοτικών δεδομένων στην εγκληματολογική έρευνα* (σ. 36-60). *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό τεύχος 129. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Τζαννετάκη Τ. (2011), «Πρότυπα ποινικής καταστολής. Θέσεις και αντιθέσεις», στο: Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (επιμ.), *Η εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις* (σ.σ. 187-200), Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσίγκανου Ι., Κουτσούκου Η., Λαμπράκη Ι., & Λεμπέση Μ., (2016), *Το εγκληματικό φαινόμενο στην Ελλάδα σήμερα. Δεδομένα και Αναγνώσεις*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Τσιώλης Γ. (2006), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις - Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: εκδ. Κριτική.
- Φαρσεδάκης Ι. (2005), *Στοιχεία εγκληματολογίας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση

- Ahven A., Salla J., & Vahtrus S. (2010), *Recidivism in Estonia [RetsidiivitsusEestis]*, Tallin: Justiitsministerium.
- Andrews D.A., & Bonta J. (1994), *The psychology of criminal conduct*, Cincinnati, OH: Anderson.
- Andrews D.A., Bonta J., & Wormith S.J. (2006), "The recent past and near future of risk and/or need assessment", *Crime and Delinquency*, 52, 7-27.
- Armstrong S., & McNeill F. (2012), *Reducing Reoffending: Review of Selected Countries. SCCJR Research Report No. 04/2012*. Glasgow: Scottish Centre for Crime and Justice Research.
- Baldwin K., Faupel S., Leversee T., Lobaniv-Rostovsky C., Przybylski R., Rich Ph., Seto M., Simons D., & Wiseman J. (2010), *Sex offender management assessment and planning initiative (Report 2010-DB-BX-K086)*. U.S. Department of Justice, OJP, Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking (SMART).
- Baumer E. (1997), "Levels and predictors of recidivism: The Malta Experience", *Criminology* 35(4), 601-628.
- Beck A.J., & Shipley B.E. (1989), *Recidivism of Prisoners Released in 1983*. Washington D.C.: Bureau of Justice Statistics Special Report, U.S. Department of Justice.
- Blumstein A., & Larson R.C., (1971), "Problems in Modeling and Measuring Recidivism", *Journal of Research in Crime and Delinquency* 8(2), 124-132.
- Bonta J. (1996), "Risk-needs assessment and treatment", in: A.T. Harland (ed.), *Choosing correctional options that work* (pp. 18-32). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bonta J., Law M., & Hanson R.K. (1998), "The prediction of criminal and violent recidivism among mentally disordered offenders: A meta-analysis", *Psychological Bulletin*, 123, 123-142.
- Bowles R.A., & Florackis C., (2007), "Duration of the time to reconviction: Evidence from UK prisoner discharge data", *Journal of Criminal Justice* 25(4), 368.
- Caldwell M. (2010), "Study characteristics and recidivism base rates in juvenile sex offender recidivism", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 54, 197-212.
- Carr M.B., & Vandiver T.A. (2001), "Risk and protective factors among youth offenders", *Adolescence*, 36, 409-426.
- Chu C.M., & Thomas S.D.M. (2010), "Adolescent sexual offenders: The relationship between typology and recidivism", *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 22, 218-233.

- Cottle C.C., Lee R.J., & Heilbrun K. (2001), "The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis", *Criminal Justice and Behavior*, 28, 367-394.
- Das J. (2008), *Psychopathic traits in Dutch adolescent offender and community samples*, Wageningen, Netherlands: Posen & Looyen.
- Davidovich A. (1965), *Les statistiques criminelles descriptives, L'équipement en Criminologie*, Paris: Masson & Cie.
- Elderbroom B., & King R. (2014), *Improving recidivism as a performance measure*, Urban Institute.
- Farrington D. (1973), "Self-Reports of Deviant Behavior: Predictive and Stable?", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 64, 99-110.
- Farrington D. (2005), "Introduction to integrated developmental and life-course theories of offending", in: David P. Farrington (ed.), *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending, Advances in Criminological Theory* (vol. 14). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Farrington D. & Davies D.T. (2007), Repeated Contacts with the Criminal Justice System and Offender Outcomes. *Final report to Statistics Canada*. Ottawa: Statistics Canada.
- Farrington D. (2012), "Childhood risk factors for young adult offending: Onset and persistence", in: F. Losel, A. Bottoms, & D.P. Farrington (eds), *Young Adult Offenders: Lost in Transition* (pp. 48-64), Abingdon, Oxon: Routledge.
- Farrington D. & West D.J. (1995), "Effects of marriage, separation, and children on offending by adult males", in: Z.S. Blau & J. Hagan (eds), *Current perspectives on aging and the life cycle* (vol. 4, pp. 249-281). Greenwich, CT: JAI Press.
- Fazel S., & Wolf A. (2015), A systematic review of criminal recidivism rates worldwide: Current difficulties and recommendations for best practice. *PLoS ONE* 10(6).
- Ford J.A. (2005), "Substance use, the social bond and delinquency", *Sociological Inquiry*, 75, 109-127.
- Garnezy N. (1993), "Children in poverty: Resilience despite risk", *Psychiatry*, 56(1), 127-130.
- Gendreau P., Little T., & Goggin C. (1996), "A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism: What works!" *Criminology*, 34 (4), 575-607.
- Glowacz F., & Born M. (2015), "Away from delinquency and crime: resilience and protective factors", in: J. Morizot, & L. Kazemian (eds), *The Development of Criminal and Antisocial Behavior: Theories, Research and Practical Applications* (pp. 283-294), N.Y.: Springer.

- Gillespie W. (2005), "A Multilevel model of Drug Abuse Inside Prison", *The Prison Journal*, 85(2), 223-246.
- Giordano P.L., Cernkovich S.A., & Rudolph J.L. (2002), "Gender, crime and desistance: Toward a theory of cognitive transformation", *American Journal of Sociology*, 107(4), 990-1064.
- Graunbøl H.M., Kielsrup B., Muiluvuori M-L., Tyni S., Baldurson E.S., Guðmundsdóttir H., Kristoffersen R., Krantz L., & Lindstén K. (2010), *Retur. En nordisk undersøgelse af recidiv blandt klienter i kriminalforsorgen* [Return: A Nordic Study of Recidivism Among Clients in the Correctional Service]. Oslo: KRUS.
- Hanson R.K. (2009), "The psychological assessment of risk for crime and violence", *Canadian Psychology*, 50(3), 172-182.
- Hanson R.K., & Harris A. (2000), "Where should we intervene? Dynamic predictors of sexual offense recidivism", *Criminal Justice and Behavior*, 27, 6-35.
- Hanson R.K., Harris A.J., Helmus L., & Thornton D. (2014), "High-risk sex offenders may not be high risk forever", *Journal of Interpersonal Violence*, 29, 2792-2813.
- Hanson R.K., & Morton-Bourgon K.E. (2005), "The characteristics of persistent sexual offenders: A meta-analysis of recidivism studies", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73, 1154-1163.
- Hanson R.K., Morton K.E., & Harris A.J.R. (2003), "Sexual offender recidivism risk: What we know and what we need to know. Annals of the N.Y.", *Academy of Science*, 989, 154-166.
- Harris A.J.R., & Hanson R.K. (2004), *Sex offender recidivism: A simple question* Ottawa: Solicitor General of Canada.
- Harris P. W., Lockwood B., & Mengers L. (2009), Defining and measuring Recidivism. CJCA White paper. Διαθέσιμο στο <http://www.cjca.net>.
- Harris P.W., Lockwood B., Mengers L. & Stoodley B.H. (2011), "Measuring Recidivism in Juvenile Corrections", *Journal of Juvenile Justice* 1(1),1-16.
- Haslund U. (2003), *Criminal sanctions against young offenders. Crime against children and youths*, Part 2. Notater 2003/14. Oslo: Statistics Norway.
- Hawkins J.D., Herrenkohl T.I., Farrington D.P, Brewer D., Catalano R.F., Harachi T.W., & Cothorn L. (2000), "Predictors of youth violence", in: *Juvenile Justice Bulletin*, Washington. DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, U.S. Department of Justice.
- Holley G., & Ensley D. (2003), *Recidivism Report: Inmates released from Florida Prisons July 1995 to June 2001*, Tallahassee: Florida Department of Corrections.

- Kazemian L. (2015), "Desistance from crime and antisocial behavior", in: J. Morizot, L. Kazemian (eds), *The Development of Criminal and Antisocial Behavior: Theories, Research and Practical Applications* (pp. 295-312). N.Y.: Springer.
- Kreager D.A., Matsueda R., & Erosheva E.A. (2010), "Motherhood and criminal desistance in disadvantaged neighborhoods", *Criminology*, 48(1), 221-258.
- Kotler J.S., & McMahon R.J. (2005), "Child psychopathy: Theories, measurement, and relations with the development and persistence of conduct problems", *Clinical Child and Family Psychology Review*, 8, 291-325.
- Kubrin C.E., & Stewart E.A. (2006), "Predicting who reoffends, the neglected role of neighborhood context in recidivism studies", *Criminology*, 44, 165-197.
- Langan P.A., & Levin D.J. (2002), *Recidivism of Prisoners Released in 1994*. Washington D.C.: Bureau of Justice Statistics Special Report, U.S. Department of Justice.
- Langan P.A., Schmitt E.L., & Durose M.R. (2003), *Recidivism of sex offenders released in 1994, (No NCJ 198281)*. Washington DC: US Department of Justice, Bureau of Justice Statistics.
- Laub J.H., & Sampson R.J. (2001), "Understanding desistance from Crime", in: M. Tonry (ed.), *Crime and justice*, Chicago: University of Chicago Press.
- Le Blanc M. (1997), "Socialization or propensity: A test of an integrative control theory with adjudicated boys", *Studies on Crime and Crime Prevention*, 6, 200-224.
- Le Blanc M., & Frechette M. (1989), *Male criminal activity from childhood through youth: Multilevel and developmental perspectives*, New York: Springer.
- LoBuglio S., & Lyman M. (2006), "Whys" and "hows" of measuring jail recidivism. Urban Institute. Διαθέσιμο στο: http://www.urban.org/UploadedPDF/Lyman_LoBuglio_Recidivism.pdf.
- Lodewijks H.P.B., De Ruiter C., & Doreleijers T.A.H. (2010), "The impact of protective factors in desistance from violent reoffending: A study in three samples of adolescent offenders", *Journal of Interpersonal Violence*, 25(3), 568-587.
- Loeber R., Farrington D.P., Stouthamer Loeber M., & Raskin White H. (2008), *Violence and serious theft, Development and prediction from childhood to adulthood*, New York: Taylor& Francis.
- Losel F., & Farrington D.P. (2012), "Direct protective and buffering protective factors in the development of youth violence", *American Journal of Preventive Medicine*, 43(2), S8-S23.

- Maguire M. (2002), "Crime Statistics - The 'data explosion' and its implications", in: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds), *The Oxford Handbook of Criminology*, 3rd ed, Oxford: Oxford University Press.
- Maltz M.D. ([1984] 2001), *Recidivism*. Orlando, Florida: Academic Press, Inc, Διαθέσιμο στο: <http://www.uic.edu/depts/lib/forr/pdf/crimjust/recidivism.pdf>.
- McCann K.& Lussier P. (2008), "Antisociality, sexual deviance and sexual reoffending in juvenile sex offenders: A meta-analytical investigation", *Youth Violence and Juvenile Justice*, 6, 363-385.
- Ministry of Justice (2011) *Compendium of Reoffending Statistics and Analysis*, London: Ministry of Justice Statistics Bulletin.
- Moffitt T.E. (1993), "Adolescence-limited and life-course persistent anti-social behavior: A developmental taxonomy", *Psychological Review*, 100(4), 674-701.
- Morizot J. & Kazemian L. (eds) (2015), *The development of criminal and antisocial behavior: Theory, Research, and Practical Applications*, Springer.
- Mulder E., Brand E., Bullens P., & Van Marle H. (2011), "Risk factors for overall recidivism and severity of recidivism in serious juvenile offenders" *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 55(1), 118-135.
- Mulder E., Vermunt J., Brand E., Bullens R., & Van Marle H. (2012), "Recidivism in subgroups of serious juvenile offenders: Different profiles, different risks?" *Criminal Behaviour and Mental Health*, 22, 122-135.
- Noltemeyer A.L., & Bush K.R. (2013), "Adversity and resilience: A synthesis of international research", *School Psychology International*, 34(5), 474-487.
- O'Donnell I., Baumer E.P., & Hughes N. (2008), "Recidivism in the Republic of Ireland", *Criminology and Criminal Justice* 8(2):123-146.
- Piquero A., Brame R., & Moffitt T.E. (2005), "Extending the study of continuity and change: Gender differences in the linkage between adolescent and adult offending", *Journal of Quantitative Criminology*, 21, 219-243.
- Piquero A., Farrington D.P., & Blumstein A. (2007), *Key issues in Criminal Career Research: New Analyses of the Cambridge Study in Delinquent Development*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Quinney R. (1970), *The social reality of crime*, Boston: Little Brown.
- Radzinowicz L. (1945), "After-Conduct of Convicted Offenders in England", in: L. Radzinowicz & J.W.C. Turner (eds), *The Modern Approach to Criminal Law* (pp. 142-161). London: MacMillan and Co.

- Resnick M.D., Ireland M., & Borowsky I. (2004), "Youth violence perpetration: What protects? What predicts? Findings from the national longitudinal study of adolescent health" *Journal of Adolescent Health*, 36, 424-433.
- Ringland C. (2013), Measuring recidivism: Police versus court data. *Crime and Justice Bulletin*, 175. Διαθέσιμο σε <http://search.proquest.com/docview/1509106279?pq-origsite=summon>
- Sample L.L., & Bray T.M. (2003), "Are sex offenders dangerous?" *Criminology and Public Policy*, 3, 59-82.
- Sampson R.J., & Laub J.H. (1993), *Crime in the making: Pathways and turning points through life*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sampson R.J., & Laub J.H. (2003), "Life course desisters? Trajectories of crime among delinquent boys followed to age 70", *Criminology*, 41, 555-592.
- Skardhamar T., & Telle K. (2009), Life after prison. The relationship between employment and re-incarceration, *Discussion papers No. 579*. Oslo: Statistics Norway.
- Skardhamar T., & Telle K. (2012), "Post-release Employment and Recidivism in Norway", *Journal of Quantitative Criminology*, 28, 630.
- Smallbone S., & Cale J. (2015), "An integrated life-course developmental theory of sexual offending", in: A.A.J. Blokland & P. Lussier (eds), *Sex Offenders: A Criminal Career Approach* (pp. 51-72). Chichester: John Wiley & Sons.
- Snyder H.N., & Sickmund M. (2006), *Juvenile Offenders and Victims: 2006 National Report*. Washington D.C.: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Taylor I. et al. (1973), *Critical Criminology*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Theobald D., & Farrington D.P. (2009), "Effects of getting married on offending: Results from a prospective longitudinal survey of males", *European Journal of Criminology*, 6(6), 496-516.
- Thornberry T.P., & Krohn M.D. (2001), "The development of delinquency: An interactional perspective", in: Susan O. White (ed.), *Handbook of Youth and Justice*, N.Y.: Plenum.
- Tjaden P., & Thoennes N. (2006), *Extent, nature, and consequences of rape victimization: Findings from the National Violence Against Women Survey*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice.
- Uggen C. (2000), "Work as a turning point in the life course of criminals: A duration model of age, employment and recidivism", *American Sociological Review*, 67, 529-546.

- Uggen C., & Massoglia M. (2003), "Desistance from crime and deviance as a turning point in the life course", in: J.T. Mortimer & M.J. Shanahan (eds), *Handbook of the life course* (pp. 311-329). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- United Nations (2012) *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, Vienna: Office on Drugs and Crime.
- Vermeiren R., Jaspers I., & Moffitt T. (2006), "Mental health problems in juvenile justice populations", *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 15(2), 333-351.
- Wartna B.S.J. & Nijssen L.T.J (2006), "National studies on recidivism: An inventory of large-scale recidivism research in 33 European countries", *Newsletter of the European Society of Criminology*, 5, 3-14.
- Wartna B.S., Knowles I., Morton I., Alma S.M., & Tollenaar N. (2010), Comparison of reoffending rates across countries. An international pilot study, *paper presented at the 2010 National Reconviction Statistics and Studies in Europe*, Göttingen 18-19.10.2010.
- Wartna B.S., Beijersbergen K.A., Blom M., Tollenaar N., Weijters G., Essers A.A.M., Alma S.M., & Alberda D.L. (2008), *Recidivism report 1997-2004. Developments in the reconviction rate of Dutch offenders*. The Hague: Fact sheet 2008-2a, WODC.
- Wartna B.S., Tollenaar N., Blom M., Alma S.M., Bregman I.M., Essers A.A.M., & van Straalen E.K. (2011), *Recidivism report 2002-2008. Trends in the reconviction rate of Dutch offenders*. The Hague: Fact sheet 2011-5a, WODC.
- Wilson J.J., Rojas N., Haapanen R., Duxbury E., & Steiner H. (2001), "Substance abuse and criminal recidivism: A prospective study of adolescents", *Child Psychiatry and Human Development*, 31, 297-312.
- Wilson D. (2013), "Recidivism", in: E. McLaughlin & J. Muncie (eds), *The Sage Dictionary of Criminology* (pp. 366-368). Los Angeles: SAGE
- Wolff N., Blitz C.L., Shi J., Siegel J., & Bachman R. (2007), "Physical Violence Inside Prisons. Rates of Victimization", *Criminal Justice and Behavior*, 34(5), 588-599.
- Zara G., & Farrington D.P. (2016), *Criminal recidivism: Explanation, prediction and prevention*. N.Y., Abingdon, Oxon: Routledge.

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ είναι ο επίσημος φορέας μετασφρονιστικής μέριμνας με αποστολή την επαγγελματική κατάρτιση, αποκατάσταση, οικονομική συμπαράσταση και την προετοιμασία και προώθηση της κοινωνικής επανένταξης των κρατούμενων και αποφυλακισμένων.

Γιατί:

«Όλοι οι κρατούμενοι πρέπει να επωφελούνται από τις ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν για να υποστηρίξουν την επάνοδό τους στην ελεύθερη κοινωνία μετά την απόλυση»

Ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες, Κανόνας 33.3
Σύσταση Rec (2006) 2 της Επιτροπής των Υπουργών
του Συμβουλίου της Ευρώπης

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΣΤΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΟΔΟΥ

Δερισγύ 28-30, Πλ. Βικτωρίας, Αθήνα - Τ.Κ.104 34

Τηλέφωνα: 210 88 15 904 και 210 88 15 032

Fax: 210 82 51 109, Email: epanodos@epanodos.org.gr, www.epanodos.org.gr

ISBN 978-618-84119-0-6

